ISSN No. 2394-5990

भारतीय प्रजासत्ताकाची स्वातंत्र्योत्तर काळातील संविधानिक वाटचाल व सद्यस्थिती

श्री. विठ्ठल जाधव
(सहयोगी प्राध्यापक), लोकप्रशासनशास्त्र विभाग,
कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर(का.), जिल्हा बीड
jadhavvitthal40@gmail.com Mo.9404024032

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर भारताचा अभ्यास करताना भारताची फाळणी व फाळणीचे परिणाम, संस्थानांचे विलीनीकरण, भाषावार प्रांत रचना , शाश्वत संविधानिक प्रशासन व्यवस्था, विकासासाठी आखली गेलेली धोरणे व नियोजन, नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण व भारताची आंतरराष्ट्रीय भूमिका, कृषी ,विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यामधील भारताची प्रगती, चीन आणि पाकिस्तान या देशांनी भारतासोबत केलेली युद्ध व याच्याशी निगडित करार व त्याचे परिणाम ,इंदिरा गांधी यांचा कालखंड, बांगलादेश मुक्ती आणीबाणी व जयप्रकाश नारायण यांचे आंदोलन ,जमीन सुधारणा धोरण व जमीन सुधारणा ,नक्षलवाद व माओवाद, नवीन सामाजिक चळवळी त्यात फुले शाहू आंबेडकर यांच्या या सामाजिक समतेच्या चळवळी,वांशिक चळवळी ,पर्यावरण चळवळ व महिला चळवळ इत्यादी, पंजाब व आसाम मधील दहशतवाद व पूर्वोत्तर राज्यातील घुसखोरी, संविधानिक साक्षरता व संविधान मूल्यांची अंमलबजावणी ,संविधान संस्कृती व संविधानिक राष्ट्रवाद संविधानिक राजकीय क्षेत्रातील बदल व प्रादेशिक वादाचे राजकारण व प्रशासन या सर्व विषयाचा उहापोह करताना वरील विषयाबरोबरच त्यातील विषयाचा ओझरता उल्लेख करून स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या प्रजासत्ताकाची संविधानिक वाटचाल पहात असतांना उपरोक्त विषयांपैकी तत्सम पूरक विचारधारांचा व परिस्थितीचा अभ्यास ,समस्या ,आव्हाने व उपाय इत्यादी गोष्टींचे अवलोकन करून वरील विषयास न्याय देण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे आहे.

आपला भारत देश २६ जानेवारी १९५० ला भारतीय संविधान अंमलबजावणी

Scanned with OKEN Scanner

नुसार प्रजासत्ताक झाला प्रजासत्ताक म्हणजे प्रजेचे राज्य निर्माण झाले आणि सार्वभौम, समाजवादी,धर्मनिरपेक्ष,लोकशाही, गणराज्य व्यवस्था सुरू झाली. त्यामुळे सर्व नागरिकास सामाजिक आर्थिक व राजनैतिक न्याय, विचार, अभिव्यक्ती , विश्वास श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य मिळाले. त्याचबरोबर दर्जाची व संधीची समानता सर्व भारतीयांना मिळाली. व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता व एकात्मता कायम ठेवण्याचा संकल्प सर्वांनी केला. सर्व भारतीयानं मध्ये बंधुता प्रवर्धित करण्याचा निर्धार केला. दि. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी हे भारतीय संविधान अंगीकृत व अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण केले. ही भारतीय प्रजासत्ताकाची स्वातंत्र्योत्तर काळातील संविधानिक वाटचाल सुरू करून सर्व भारतीयांना शाश्वत संविधानिक प्रशासनाद्वारे सामाजिक व आर्थिक लोकशाही देण्याचा प्रयत्न झाला का? आणि सद्यस्थितीत सामाजिक व आर्थिक लोकशाही स्थापनेसाठी आणि व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता कायम ठेवण्यास काय प्रयत्न झाले? याचा या संशोधन पेपर मध्ये अभ्यास केला जाणार आहे. भारतीय प्रजासत्ताकाची स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय लोकशाही बरोबरच सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीसाठी जे प्रयत्न निर्धारपूर्वक व्हावयास हवे होते ते न झाल्याचे दिसून येते. राजकीय लोकशाही गेल्या ७२ वर्षात काही प्रमाणात यशस्वी झाल्याचे दिसते, परंतु यातही सर्व भारतीय समाज घटकांना सामाजिक न्याय मिळणे आवश्यक आहे. त्यात आजही जातीय व्यवस्था,धर्म व्यवस्था मानवी मानसिकतेतून न जाता धनदांडगे लोक राजकीय लोकशाहीचा उपभोग घेताना दिसतात. सर्वसामान्य भारतीय महिला ,अनुसूचित जाती जमाती, अल्पसंख्यांक, इतर मागास वर्ग व खुल्या प्रवर्गातील सर्वसामान्य समाज प्रतिनिधी लोकसंख्येच्या आधारावर निवडून न येता तो धनदांडग्यांचा बाहुला म्हणून प्रतिनिधित्व करताना दिसून येत आहे. त्यास अनेक कारणे आहेत उदा. शिक्षण, राजकीय अज्ञान, मूलभूत सत्यवादी विचार यापासून दूर असलेला भारतीय जनसमूह. त्याच बरोबर मूलभूत गरजांपासून दूर असणारा समाज.

थोडक्यात वरील विषयाचा अभ्यास करताना आपणास संविधानिक शाश्वत प्रशासन व्यवस्था, सामाजिक व आर्थिक लोकशाही व्यवस्था संवर्धन व अंमल

Scanned with OKEN Scanner

करणे आणि त्यातून आम्ही भारताचे लोक सामाजिक कल्याणाच्या विकास मार्गावर आरूढ होणे गरजेचे आहे. म्हणून भारतीय प्रजासत्ताकाची स्वातंत्र्योत्तर काळातील संविधानिक शाश्वत वाटचाल सद्यस्थिती व आव्हाने हा विषय चर्चेस घेणे आवश्यक वाटते.

उद्देश :

१. भारतीय प्रजासत्ताकाची स्वातंत्र्योत्तर काळातील संविधानिक वाटचाल अभ्यासणे

२.भारतीय संविधानिक शाष्वत प्रशासनामुळे सामाजिक व आर्थिक लोकशाही कितपत यशस्वी झाली याचा अभ्यास करणे

३. भारतीय प्रजासत्ताकाची स्वातंत्र्योत्तर काळातील विकास व आव्हाने आणि सद्यस्थिती तील परिस्थितीवर उपाय अभ्यासणे

गृहितके :

१. स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रजासत्ताकाचे मूल्यमापन होणे गरजेचे.

२. सामाजिक न्याय, सामाजिक व आर्थिक लोकशाही यावर चिंतन अपेक्षित आहे.

३. भारतीय संविधानिक शाश्वत प्रशासन राबविणे गरजेचे आहे, स्वातंत्र्योत्तर काळातील सद्यस्थिती व उपाय शोधणे गरजेचे आहे.

संशोधन पद्धती :

उपरोक्त विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा त्याच बरोबर गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.तसेच दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर त्यात मासिके, संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटचा वापर करण्यात आला आहे.

प्रजासत्ताकाची स्वातंत्र्योत्तर काळातील संविधानिक वाटचाल :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आपले स्वतःचे संविधान निर्माण करून वर्तमान आणि भावी पिढ्यांच्या लोक व्यापारासाठी व शासन प्रणालीच्या निर्मितीसाठी मार्गदर्शन करणे हे एक आव्हानात्मक काम होते. त्यासाठी आपण ३८९ लोकप्रतिनिधींची संविधानसभा निर्माण करून दोन वर्षे ११ महिने आणि १७ दिवसांच्या अथक बौद्धिक श्रमातून या संविधानाची निर्मिती करु शकलो.डॉ.बाबासाहेब

आंबेडकरांसारख्या दृष्ट्या विद्वान समाजधुरीण यांचे मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून मिळालेले मार्गदर्शन व योगदान तर क्रांतिकारकच म्हणावे लागेल. संविधानाच्या प्रस्ताविकेमध्ये नमूद केलेल्या उपरोक्त मूल्यांचा समावेश पंडित नेहरूंनी १३ डिसेंबर १९४८ रोजी संविधान सभेच्या ध्येय आणि उद्दिष्टे याबाबत मांडलेल्या प्रस्तावात केला होता. संविधानिक नैतिकता ही संविधान अपेक्षा ही फार महत्त्वाची आहे असे निरीक्षण नोंदविणाऱ्या डॉ बाबासाहेबांनी भारतीय संविधानाला सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून पाहिले जे जे उत्तम उदात्त त्याचा समावेश भारतीय संविधानामध्ये करण्याचा संविधान कर्त्यांनी प्रयत्न केला व्यक्ती आणि समाज यांचे तील आंतरिक बंध दृढ करून मानवी मूल्यांचे रोपण समाजमनावर करून कायद्याचे राज्य व्हावे ही आम्हा भारतीय लोकांची भावना आणि अपेक्षा संविधानात निश्चितपणे परावर्तित झाल्याचे आपणास दिसून येते न्याय ही संकल्पना काही अर्वाचीन नव्हे प्राचीन ग्रीसमधील अथेन्स नियम लोकशाहीच्या अध: पतनावर उपाय म्हणून प्लेटोने न्याया संकल्पनेची पुनर्मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला राजकीय स्वार्थ व्यक्तिकेंद्रित समाजव्यवस्था नाकारून न्यायवादी समाजरचना निर्माण करण्याबाबत त्यांनी मूलभूत चिंतन केले त्यांची न्यायाची व्याख्या मानवी सदाचार व समाज तांत्रिक दृष्ट्या जोडलेला व आनंददायी राहण्याबाबत आग्रही होती पुढे ॲरिस्टॉटलने न्यायाची संकल्पना स्पष्ट करताना समान पातळीवरील व्यक्तींना समान वागणूक तर अ समान पातळीवरील व्यक्तींना असमान वागणूक असे सूत्र सांगितले गौतम बुद्धांनी तर न्याय म्हणजे कायद्याचा आदर करणे हे जसे अपेक्षित आहे तसेच चुकीच्या कायद्याचा अनादर करणेही तितकेच योग्य आहे असे स्पष्ट केले होते न्याय म्हणजे योग्य वर्तन नैतिक आचरण व सदाचरण हे तर त्याही काळात जगन्मान्य होते असेच म्हणावे लागेल एकंदरीतच न्याय या संकल्पनेत व्यक्तिगत हित व समाजाचे कल्याण यांचा समन्वय अभिप्रेत आहे म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीचे वर्तन समाजाच्या हिताचे असावे हे अपेक्षितच आहे बेन्थाम सारख्या पाश्चात्य न्याय तत्त्वज्ञानाला अभिप्रेत असलेले तसेच भारतीय संस्कृतीला आणि आपल्या संविधानाला ही अपेक्षित असलेले बहुजन हिताय बहुजन सुखाय हे तत्त्व तर आपल्या भारतीय समाज रचनेचे अंतिम उद्दिष्ट

Scanned with OKEN Scanner

मानले गेले आहे थोडक्यात व्यक्तींमधील आंतरिक संबंधाचे आदर्शवादी रूप म्हणजे च न्याय या अर्थाने भारतीय संविधानात या व अशा अनेक पूर्वसुरींच्या विचारांना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे स्थान दिल्याचे दिसून येते घटनाकारांनी जगातील विविध देशांच्या संविधानातील उत्तम आतील उत्तम तरतुदींचा अभ्यास करून आपल्या बहुविध अंतरंग असलेल्या भारतीय समाज रचनेला उपयुक्त होईल अशी विचारधारा स्वीकृत करून तिचा संविधानात समावेश करून जगातील एक सर्वात मोठी लोकशाही निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या बहुआयामी विचारवंताच्या संविधान निर्मितीतील योगदानामुळे आपल्या संविधानाला एक वेगळेच तेजोवलय प्राप्त झाले आहे यात दुमत नाही सामाजिक क्रांती हे तर बाबासाहेबांचे ध्येय त्यांना वर्ण धिष्टीत व जातीवर आधारित समाज रचना संपुष्टात आणावयाची होती हे करण्यासाठी त्यांनी सातत्याने लोकशाही व घटनात्मक मार्गाचा अवलंब केला त्यांना राजकीय लोकशाहीचे सामाजिक लोकशाही मध्ये रूपांतर करावयाचे होते न्यायाधीष्टीत समाज रचना निर्माण करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते त्यासाठी त्यांनी संविधानात योग्य त्या तरतुदींच्या स्वीकृती साठी आग्रह धरला प्रत्येक व्यक्तीस आपल्या क्षमते प्रमाणे आपला सर्वांगीण विकास करण्याची संधी मिळाली पाहिजे समाजातील दुर्बल घटकांना समाजाच्या मूळ प्रवाहात आणून त्यांनाही सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात प्रगती करता आली पाहिजे अशा तरतुदींचा समावेश त्यांनी विचारपूर्वक संविधानात केला.

कायद्यासमोर सर्व समान आणि कायद्यापेक्षा कोणी मोठा नाही अशी लोकशाहीची मूल्य संविधानाच्या माध्यमातून आपल्या समाज रचनेत रुजविण्याचा प्रयत्न घटनाकारांनी केला हे स्पष्ट आहे स्वतःच्या खटल्यात आपण न्यायाधीशाची भूमिका बजावू नये तसेच कोणत्याही व्यक्तीचे म्हणणे ऐकल्याशिवाय तिच्याविरुद्ध कारवाई करू नये या व अशा अनेक नैसर्गिक न्यायाच्या मूल्यांची संविधानाच्या रचनेत तसेच अनेक कायद्यांच्या माध्यमातून दखल घेतली गेली आहे भारतीय संविधानाने आपल्या विविधतेने नटलेल्या देशाला एकता आणि अखंडता तेचा मूलमंत्र दिला आणि जनतेला मानवी अधिकार बहाल केले आपले संविधान

Scanned with OKEN Scanner

मानवी स्वातंत्र्याचे महत्त्व अधोरेखित करत शांततामय सहजीवन हे आपल्या समाजाचे अंतिम उद्दिष्ट आहे हे स्पष्ट करते देशाच्या सुशासनासाठी व परिणामकारक प्रशासनासाठी आवश्यक असणारी उच्च मूल्य आपले संविधान आपल्याला देते व आपणा सर्वांसमोर सामाजिक आर्थिक व राजकीय न्यायाचे उदात्त ध्येय ठेवते हे आपण समजून घ्यायला हवे.

आरक्षण धोरण, सामाजिक न्याय व आजचे वास्तव :

सामाजिक न्याय ही एक व्यापक संकल्पना आहे व त्यामध्ये समता स्वातंत्र्य आणि बंधुता हे तत्त्व अंतर्भूत आहे वास्तवात ही तत्त्वे काही म्हणाव्या तितक्या पद्धतीने अमलात आलेली दिसत नाहीत या विपरीत वास्तव दिसून येत आहे सामाजिक न्यायाच्या व्यापक परिपेक्षात आरक्षण हे एक संरक्षण पक्ष भारताचे धोरण आहे ज्यामध्ये समान संधी चे मूल्य अंतर्भूत आहे हे केल्यामुळे सीमांत घटकांना गतिशील होण्याची एक संधी हे धोरण उपलब्ध करून देते आरक्षण हे सिमांत असलेल्या मदत कारक असा एक धोरणात्मक पर्याय आहे जो की त्याचे हक्क संरक्षण करतो शिक्षण नोकरी आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये त्यांना प्रति निधी तत्त्वाची संधी हे धोरण त्यांना देते पर्यायाने त्यांच्या चलन व लग्नाच्या प्रक्रियेला गती देते न्यायाच्या तत्त्वाचा भाग म्हणून श्रीमंती कारण झालेल्या वर्गाचे हितसंबंध जपणारी घटनात्मक हमी देणारी तरतूद या धोरणाचा अविभाज्य भाग आहे या धोरणाला संरक्षण पक्षपाताची धोरण असेही म्हणता येईल.

स्वातंत्र्यानंतर जेव्हा हे धोरण अमलात आणले तेव्हापासून आरक्षणाची अंमलबजावणी काही प्रभावी असल्याचे दिसत नव्हते १९८० या दशकापर्यंत मेडिकल आणि इंजिनिअरिंग मध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांच्या प्रतिनिधित्व काहीच दिसून येत नव्हते याचे सरकारी आकडेवारी पण उपलब्ध आहे रिपोर्ट ऑफ द नॅशनल कमिशन ऑफ शेड्युल कास्ट अँड शेडूल टाईप्स हे सर्व या अहवालात नमूद केले गेले आहे बर्याच सामाजिक शास्त्रज्ञांनी आरक्षण धोरणाचा आढावा घेऊन असे निष्कर्ष मांडले आहे की ज्या संस्था आहे धोरणाची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी ती त्यांनी व्यवस्थित पार पाडली नाहीत या उलट अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांना आरक्षणाच्या

Scanned with OKEN Scanner

हक्कापासून वंचित ठेवले आहे सुखदेव थोरात थॉमस विस्कॉफ अश्विनी देशपांडे सतीश देशपांडे यांच्या संशोधनातून या सर्व गोष्टींचा आकडेवारी देऊन वापर केली आहे थोडक्यात त्यांचे प्रतिनिधित्व तुरळक असल्याचे त्यांनी आपल्या संशोधनात दाखवलेले आहे सध्याच्या काळात या सर्वांनी असे मांडणी केले आहे की जरी अनुसूचित जाती आणि जमातीचे प्रतिनिधित्व अधिक दिसून येत असले तरी त्यांची उच्च व तंत्रशिक्षण आ मध्ये कामगिरी खुल्या वर्गाच्या तुलनेत काही बरी नाही याला दोन प्रमुख कारणे आढळून येतात एक शिक्षणामधील लागणारे सांस्कृतिक भांडवलाचा अभाव आणि संस्थांमध्ये जातीच्या आधारावर असलेले शोषण प्लॅनिंग कमिशनच्या एका अहवालात करियर पर्सेप्शन्स ऑफ शेड्युल कास्ट या अभ्यासातून हे स्पष्ट झालेले आहे नोकऱ्यांमध्ये ही अशीच चित्र दिसून येते महत्त्वाच्या पण आणि जागा या खुल्या वर्गातील लोकांकडे असल्याचे दिसून येते सध्याच्या काळात बऱ्याच विचारवंतांनी याची आकडेवारी पण उपलब्ध केलेली आहे अरुंधती रॉय यांच्या डॉक्टर अँड द सेंट पुस्तकात याचे स्पष्ट आकडेवारी हेच दर्शविते खाजगी क्षेत्रात सरकारी क्षेत्राच्या तुलनेत भरपूर नोकऱ्या आहेत पण यामध्ये संरक्षण पक्षपाताची धोरण लागू नाही सुखदेव थोरात माढेरीन आणि आटवेल सुरिंदर जोधका अश्विनी देशपांडे यांनी खाजगी क्षेत्रात कसे नोकऱ्यांमध्ये जातीभेद कसा कायम आहे असे आपल्या संशोधनातून स्पष्ट करतात खाजगी क्षेत्रात सीमांत घटकांना काही संरक्षण दिसून येत नाही म्हणून दलित चळवळीने खाजगी क्षेत्रातही आरक्षणाची मागणी केल्याचे आढळून येते सुखदेव थोरात यांनी खाजगी क्षेत्रात इक्वल अपॉर्च्युनिटी सेल असावा याची मागणी केली आहे जेणेकरून विविध घटकातील व्यक्तींना या क्षेत्रात समान संधी मिळाव्यात म्हणून पण या संदर्भात काहीच प्रगती दिसून येत नाही स्वातंत्र्यानंतर दलित चळवळीला सामाजिक न्यायासाठी लढावे लागले आहे व सध्या लढत ही आहे आरक्षण अंमलबजावणी आणि कामाच्या ठिकाणी असलेली जातीआधारित पिळवणूक हे सर्व मुद्दे घेऊन दलित चळवळीने आपले काम करताना दिसत आहे दलित आणि आदिवासी समाज आणि संघटना स्थापित करून न्यायासाठी भांडत असलेले आपल्याला दिसतात दलित चळवळीचे मोठे कार्य हे जाती अत्याचाराविरुद्ध

Scanned with OKEN Scanner

लढण्यात गेले आहे ही एक सामाजिक लोकशाहीची शोकांतिका म्हणणे वावगे ठरणार नाही आजही दलित आणि आदिवासी वर अत्याचार हे सुरूच आहेत त्याची तशी आकडेवारी ही आपल्याला उपलब्ध आहे.

आरक्षण विरोधी अजडयाचे दोन मुख्य आक्षेपांचे चर्चा इथे करणे गरजेचे आहे एक म्हणजे गुणवत्तेशी तडजोड आणि दुसरे म्हणजे खुल्या वर्गाच्या संधी कमी होतात गुणवत्ता आहे व्यक्तीमधील गुणाचे साक्षेप मूल्यमापन आहे ते अधिक तर संबंधित व्यक्तीच्या विशिष्ट भोवतालातील सांस्कृतिक धोरणाच्या आधारे ठरत असते (देशपांडे २००६) यांनी मार्क झालं तर यांचा अहवाल देत असे मत मांडले आहे की गुणवत्ता ठरवण्यासाठी तीन महत्त्वाचे घटक असतात आर्थिक साधन संपत्ती व सामाजिक आणि सांस्कृतिक साधने आणि क स्वतःमधील क्षमता आणि कठोर परिश्रम करण्याची तयारी गुणवत्ता हे या तीन घटकाचे एकत्रित परिणाम असतो

समता व न्याय :

सामाजिक न्यायाचा विचार समतेच्या सिद्धांतावर आधारलेला आहे ज्या समाजात मोठ्या प्रमाणात विषमता आहे त्या समाजामध्ये सामाजिक न्याय असत नाही भारतीय राज्यघटनेच्यां कलम १४ ते कलम सत्रामध्ये समतेच्या अधिकारांची मांडणी करण्यात आली आहे कलम १४ प्रमाणे अशी तरतूद करण्यात आली आहे की भारताच्या सर्व नागरिकांना कायद्यापुढे समान मानले जाईल आणि भारताच्या भू भागांमध्ये त्यांना समान संरक्षण मिळेल या दोन्ही गोष्टी एकच आहेत असे आपणास वाटेल पण कायद्यासमोर समानता आणि कायद्यापासून संरक्षण या दोन्ही गोष्टी वेगळ्या आहेत कायद्यापुढे समानता हे तत्त्व राज्याचे नागरिकांशी वर्तन करताना कोणत्याही प्रकारचा धर्म जात किंवा जन्म यांच्या आधारावर व्यक्ती व्यक्ती मध्ये भेद करू नये सर्वांना कायद्याप्रमाणे समान संरक्षण याचा अर्थ प्रत्येक व्यक्तीला कायद्याचे संरक्षण मिळेल आणि संरक्षण देताना कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही याचा संबंध शेवटी कायद्याचे राज्य या संकल्पनेशी जोडलेला आहे आचार्य दुर्गा दास बसू यांच्या मते समतेचा अधिक आकार देणारी ही कलमे राजकीय लोकशाहीमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाचा समावेश

Scanned with OKEN Scanner

करतात कायद्याचे सर्वांना संरक्षण मिळणे या तरतुदीचा अर्थ सर्व नागरिकांना कुठल्याही प्रकारचा भेदभाव न करता कायद्याचे संरक्षण मिळाले पाहिजे या अधिकारांचे स्वरूप सार्वत्रिक असले तरी तो लागू करताना काही अपवाद लक्षात घ्यावे लागतात वेगवेगळ्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीमध्ये अशा प्रकारचे अपवाद करणे आवश्यक असते परंतु हे अपवाद किमान मर्यादा घालण्याचे काम संसदेला किमान विधिमंडळाला करावे लागते अपवाद करत असताना विधिमंडळाचा कायदा जर काही समाज घटकांना अन्यायकारक वाटत असेल तर ते समाज घटक कोर्टाकडे दाद मागू शकतात सुखदेव थोरात आणि वानखेडे यांनी शिक्षणामधील असलेले जातिभेद यास सामोरे आणले आहे अजून एक गोष्ट प्रामुख्याने दिसून येते की सीमांत वर्ग हा शिक्षण आणि नोकऱ्यांमध्ये खुल्या वर्गाच्या तुलनेत सांस्कृतिक दृष्ट्या मागास आहे हे लक्षात घेऊन संरक्षण पक्षपाताचा चे धोरण फक्त कोटा प्रणालीवर आधारित नाही तर सांस्कृतिक भांडवलाचा अभाव पण विचारात घेते आणि पाच टक्के मार्क मध्ये सूट खुल्या वर्गाच्या तुलनेत आणि खुल्या वर्गाला होऊन अधिक संधी वयाच्या अटीत प्राप्त करते दुसऱ्या बाजूला वसाहतवादी शिक्षण व्यवस्था ब्राह्मण आणि उच्च वर्ण यांनाच धार्जिणी आहे आणि त्यावर याच वर्गाचा पगडा आहे हे बाबासाहेबांनी ओळखले होते याच साठी डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी दडपलेल्या वर्गासाठी सकारात्मक पक्षपाताचा धोरणाला संविधानात निहित केले आणि या वर्गाला विशेषतः सांस्कृतिक भांडवलाची गरज आहे ही दृष्टी त्यांच्या कृती कार्यक्रमात दिसून येते त्यांनी हाती घेतलेल्या सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक चळवळी (बुद्धिझम आणि विविध शिक्षण संस्था यांच्या माध्यमातून)त्याचा पुरावा आहे मुक्तिदायी राजकारणाचा आणि सामाजिक परिवर्तनाचा पाया त्यांनी घातला.

सारांश :

स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रजासत्ताक भारताची संविधानिक वाटचाल या विषयावर सारांश रुपात मांडतांना असे म्हणावे लागेल की स्वातंत्र्यानंतरही संविधानिक शाश्वत प्रशासन व्यवस्था अत्यंत महत्त्वाच्या कालखंडात काम करताना गेल्या बहात्तर वर्षाच्या इतिहासात काही प्रमाणात यशस्वी झाल्याचे दिसून येते

Scanned with OKEN Scanner

परंतु मागील दशकांमध्ये संविधानिक मूल्यानुसार संविधानिक शाश्वत प्रशासनाच्या अंमलबजावणीस रोख लागल्याचे दिसून येत आहे २०१४ पासून भारत देशामध्ये सामाजिक न्यायाच्या नावाने फक्त प्रपोगंडा करून भारतीय लोकांना दिशाभूल केली जात आहे शिक्षण रोजगार आरोग्य आणि अन्न वस्त्र निवारा या मूलभूत गरजा यावर काम न करता धर्म द्वेष जातीद्वेष वाढविला जात आहे गेल्या आठ वर्षांमध्ये भारतीय शासन प्रशासन व्यवस्था शेतकरी शेतमजूर कष्टकरी कामगार बेरोजगार सुशिक्षित बेकार इत्यादी प्रश्नावर लक्ष न देता मूलभूत प्रश्नावरून भारतीय लोकांना भावनिक मुद्द्यावर आणणे त्यात हिजाब दलित अत्याचार नागरिकता हिंदू-मुस्लीम वाद दलित-सवर्ण वाद आरक्षण धोरण खाजगी क्षेत्रातील लोकांना अनुभवाच्या पात्रते वर आय ए एस पदावर नेमणे दिल्ली राज्यपाल अधिकार केंद्रीकरण करणे नुकताच प्रॅक्टिकल अनुभवावर सेट नेट किंवा पीएचडी नसताना यूजीसीने प्राध्यापक नियुक्ती परिपत्रक काढणे भारताच्या राजधानीत भारतीय सर्वोच्च कायदा असलेल्या संविधान ग्रंथाच्या पानांची प्रतीकात्मक दहन करणे अशाप्रकारे देशाला विघातक असे देशद्रोही कृत्य भारतीय केंद्रीय शासन त्याचबरोबर राज्य शासनातील सर्वोच्च पदाधिकारी तसेच राज्य विधान मंडळातील सदस्य देशद्रोही विधाने करताना दिसत आहेत त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रजासत्ताकाची वाटचाल लोकशाही कडून हुकूमशाहीकडे न्यायालयाकडून अन्यायाकडे जाताना दिसत आहे म्हणून पाश्चात्त्य व भारतीय विचारवंतांनी सांगितलेल्या ज्ञान विज्ञान तत्त्वज्ञान संविधानिक मूल्य समता स्वातंत्र्य बंधुत्व व सामाजिक न्याय या तत्त्वानुसार सर्व भारतीय शासन-प्रशासन व्यवस्थेने भारतीय लोक कल्याणकारी निर्णय घेऊन राज्य समाजवादी लोक कल्याणकारी संविधानिक संस्कृती व राष्ट्रवाद जोपासून सर्व भारतीय जनसमूह आपला कसा सामाजिक न्याय मिळेल यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे

शिफारशी :

१. भारतीय शाश्वत संविधानिक प्रशासन व शासन व्यवस्था यांनी समता स्वातंत्र्य बंधुत्व आणि सामाजिक न्याय यासाठी काम करणे गरजेचे आहे

२. भारतातील धर्मनिरपेक्ष व राज्य समाजवादी तत्त्वांना सर्व भारतीयांपर्यंत

परंतु मागील दशकांमध्ये संविधानिक मूल्यानुसार संविधानिक शाश्वत प्रशासनाच्या अंमलबजावणीस रोख लागल्याचे दिसून येत आहे २०१४ पासून भारत देशामध्ये सामाजिक न्यायाच्या नावाने फक्त प्रपोगंडा करून भारतीय लोकांना दिशाभूल केली जात आहे शिक्षण रोजगार आरोग्य आणि अन्न वस्त्र निवारा या मूलभूत गरजा यावर काम न करता धर्म द्वेष जातीद्वेष वाढविला जात आहे गेल्या आठ वर्षांमध्ये भारतीय शासन प्रशासन व्यवस्था शेतकरी शेतमजूर कष्टकरी कामगार बेरोजगार सुशिक्षित बेकार इत्यादी प्रश्नावर लक्ष न देता मूलभूत प्रश्नावरून भारतीय लोकांना भावनिक मुद्द्यावर आणणे त्यात हिजाब दलित अत्याचार नागरिकता हिंदू-मुस्लीम वाद दलित-सवर्ण वाद आरक्षण धोरण खाजगी क्षेत्रातील लोकांना अनुभवाच्या पात्रते वर आय ए एस पदावर नेमणे दिल्ली राज्यपाल अधिकार केंद्रीकरण करणे नुकताच प्रॅक्टिकल अनुभवावर सेट नेट किंवा पीएचडी नसताना यूजीसीने प्राध्यापक नियुक्ती परिपत्रक काढणे भारताच्या राजधानीत भारतीय सर्वोच्च कायदा असलेल्या संविधान ग्रंथाच्या पानांची प्रतीकात्मक दहन करणे अशाप्रकारे देशाला विघातक असे देशद्रोही कृत्य भारतीय केंद्रीय शासन त्याचबरोबर राज्य शासनातील सर्वोच्च पदाधिकारी तसेच राज्य विधान मंडळातील सदस्य देशद्रोही विधाने करताना दिसत आहेत त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रजासत्ताकाची वाटचाल लोकशाही कडून हुकूमशाहीकडे न्यायालयाकडून अन्यायाकडे जाताना दिसत आहे म्हणून पाश्चात्त्य व भारतीय विचारवंतांनी सांगितलेल्या ज्ञान विज्ञान तत्त्वज्ञान संविधानिक मूल्य समता स्वातंत्र्य बंधुत्व व सामाजिक न्याय या तत्त्वानुसार सर्व भारतीय शासन-प्रशासन व्यवस्थेने भारतीय लोक कल्याणकारी निर्णय घेऊन राज्य समाजवादी लोक कल्याणकारी संविधानिक संस्कृती व राष्ट्रवाद जोपासून सर्व भारतीय जनसमूह आपला कसा सामाजिक न्याय मिळेल यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे

शिफारशी :

१. भारतीय शाश्वत संविधानिक प्रशासन व शासन व्यवस्था यांनी समता स्वातंत्र्य बंधुत्व आणि सामाजिक न्याय यासाठी काम करणे गरजेचे आहे

२. भारतातील धर्मनिरपेक्ष व राज्य समाजवादी तत्त्वांना सर्व भारतीयांपर्यंत

Scanned with OKEN Scanner

ISSN No. 2394-5990

पोहोचून संविधान साक्षरता संविधान संस्कृती व संविधानिक राष्ट्रवाद रुजविण्याचे करण्याचे कार्य करावे

३. भारतीय संविधानातील शाश्वत संविधान उद्देशकेतील सर्व मूल्यांचे आचरण करून संविधान विषय सर्व शैक्षणिक स्तरावर अभ्यासक्रमात समावेशित करून राष्ट्रकार्य गतिमान करावे

४. भारतीय प्रजासत्ताक राष्ट्र आम्ही भारतीय लोकांनी सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने सक्षम करणे गरजेचे आहे.

५. स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रजासत्ताक राष्ट्राची वाटचाल कशी शाश्वत, गतिमान, विकसित दिशेने होईल यासाठी सर्व प्रजासत्ताक भारतीय जनतेने आपले स्वतःचे कर्तव्य जाणून आपल्या आवडीच्या क्षेत्रात सेवेत अतिउच्च दर्जाचे काम करण्याचा संकल्प करावा.

संदर्भसूची :

१. प्रा. चिं. ग. घांगरेकर, भारतीय राज्यघटना स्वरूप व राजकारण, मंगेश प्रकाशन, नागपूर –२०१२.

२. संपादक, लक्ष्मीकांत देशमुख, आंतरभारती दिवाळी अंक, पृष्ठ क्रमांक १५, ६३, १३, ९, १८ –२०२१.

३. डॉ भास्कर लक्ष्मण भोळे, भारताचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स नागपूर, पाचवी आवृत्ती, ऑगस्ट २०११.

४. डॉ. अलका देशमुख भारतीय लोकशाही प्रक्रिया श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर- २०१४.

५. तुकाराम जाधव, महेश शिरपूरकर, भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया, युनिक अकॅडमी –पुणे, प्रथमावृत्ती – जानेवारी २०११.

* * *

Scanned with OKEN Scanner

संपादक
डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल
डॉ. मीना अग्रवाल

ISSN 0975-735X

शोध दिशा

56

UGC APPROVED CARE LISTED JOURNAL

Scanned with CamScanner

अनुक्रम

साठोत्तरी हिंदी साहित्य : महिला कहानीकार/ **डॉ॰ शिल्पा दादाराव जीवरग** 15

साठोत्तरी हिंदी कविता में सामाजिक चेतना के विविध आयाम/ **प्रा॰ डॉ॰ संदीप जोतिराम किर्दत** 20

साठोत्तरी कविता में वैचारिकता/ **डॉ॰ भूपेंद्र सर्जेराव निकाळजे** 27

समकालीन हिंदी कविता : विविध आयाम/ **डॉ॰ सरोज पाटील** 32

वर्तमान काव्य में युग चेतना/ **प्रा॰ डॉ॰ शिवाजी उत्तम चवरे, डी॰ लिट्** 39

साठोत्तरी हिंदी साहित्य का सशक्त प्रवाह : हिंदी दलित कविता/ **डॉ॰ तांबोळी एस॰बी॰** 45

साठोत्तरी हिंदी कविता में जनवादी चेतना/ **प्रा॰ नवनाथ जगताप** 53

हिंदी सिनेमा में लोकसंस्कृति/ **डॉ॰ विनीता रानी** 57

मणि मधुकर के नाटकों में लोकगीत प्रणाली प्रयोग/ **प्रा॰ रुकसाना अल्ताफ पठाण** 63

साठोत्तरी उपन्यासों में पारिवारिक जीवनमूल्यों के नए प्रतिमान/ **कु॰ मेघा संभाजी तोडकर** 68

'मैं पायल' उपन्यास में किन्नर जीवन की त्रासदी और समाज की मूल्यहीनता/ **प्रवीण चौगुले** 74

साठोत्तरी काव्य में प्रगतिशील चेतना/ **डॉ॰ सविता शिवलिंग मेनकुदळे** 79

साठोत्तरी हिंदी कहानियों में नारी/ **डॉ॰ वर्षा गायकवाड** 86

जयश्री रॉय की कहानियों में चित्रित नारी/ **डॉ॰ संजय पिराजी चिंदगे** 89

साठोत्तरी हिंदी उपन्यासों में नारी-विमर्श/ **डॉ॰ भारत श्रीमंत खिलारे** 93

साठोत्तरी कहानी के विविध आयाम/ **डॉ॰ शहनाज महेमुदशा सय्यद** 100

साठोत्तरी हिंदी गजलों में सामाजिकता/ **डॉ॰ विनोद प्रभाकर चन्नाळे** 106

अज्ञेय के काव्य साहित्य का शिल्प विधान/ **प्रा॰ कैलास बबन माने** 111

साठोत्तरी हिंदी दलित आत्मकथा के विविध आयाम/ **डॉ॰ गोरखनाथ किसन किर्दत** 118

'अपना गाँव' : हाशिए के समाज की चेतना/ **डॉ॰ बालाजी वामनराव गायकवाड** 122

रामधारीसिंह दिनकर और श्यामनारायण पांडेय के काव्य में नारी के प्रति दृष्टिकोण/ **प्रा॰ वाघमारे के॰ एच॰** 129

वीरेंद्र जैन के 'डूब' उपन्यास में व्यक्त सामाजिक समस्याएँ/ **डॉ॰ उत्तम लक्ष्मण थोरात** 137

साठोत्तरी हिंदी कविता में अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य की प्रासंगिकता (नारी के विशेष संदर्भ में)/ **डॉ॰ आर॰पी॰ भोसले** 141

अलका सरावगी के 'शेष कादंबरी' उपन्यास में चित्रित नारी विमर्श/ **जयश्री पांडुरंग चव्हाण, डॉ॰ शहनाज महेमुदशा सय्यद** 145

Attitude towards English language in the students preparing for MPSC exams in Kolhapur/ **Shriram Abhishek Dadasaheb** 150

Reflection of Gender in Popular Culture and Literature: A Feminist Perspective/ **Dr. Amogh A.M.** 155

ISSN 0975-735X

Scanned with CamScanner

रामधारीसिंह दिनकर और श्यामनारायण पांडेय के काव्य में नारी के प्रति दृष्टिकोण

प्रा॰ वाघमारे के॰ एच॰
हिंदी विभाग
कालिकादेवी कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय
शिरूर (कासार) तह॰ शिरूर (का॰) जि॰ बीड-433249

कवि दिनकर ने समय-समय पर नारी संबंधी अपनी धारणाओं को साहित्य के माध्यम से पूर्ण स्पष्टता से व्यक्त किया है। दिनकर की नारी भावना के संबंध में डॉ॰ ज्ञान अस्थाना का मत है कि 'दिनकर ने नारी को किशोरी, बाला, रूपा, प्रेयसी, पत्नी, पतिता, देवी, कल्याणी-गृहिणी, माता आदि रूपों में देखने का प्रयास किया है। उन्होंने हर बार इस बात पर बल दिया है कि जब-जब समाज में निवृत्तिवादी विचारधाराएँ प्रबल रही नारी का सम्मान घटा और जब-जब प्रवृत्तिवाद का जोर रहा, नारी की प्रतिष्ठा बढ़ी है।" डॉ॰ चंद्रशेखर जैन भी लिखते हैं, 'दिनकर के काव्य में नारी के विविध रूप अंकित हैं। कवि नारी के आदर्श रूप का समर्थन करता है एवं उसके उन्नयन में प्रयत्नशील भी है।'[2]

प्राचीनकाल से नारियों की स्थिति देखी जाए तो नारियों को सारे संसार में दबाकर रखा गया है। वह स्थिति भारत में भी कुछ अधिक थी। भारतवर्ष में नर और नारियों के लिए नैतिकता के भिन्न-भिन्न नियम थे, इस बात पर शंका नहीं की जा सकती। पुरुष वेदों का पठन कर सकता था किंतु नारी को वेद पढ़ने का अधिकार नहीं था। सभी कालों में और सभी धर्मों ने नारियों की उपेक्षा की और उन पर अत्याचार ही किए। जब जीवन का प्रमुख उद्देश्य मोक्ष और मोक्ष का उपाय संन्यास हो गया तब समाज के हट्टे-कट्टे नवयुवक भी पत्नी को त्यागकर संन्यास लेने लगे। उस विवशता-भरी वेदना की कल्पना की जाए तो पत्नी के हृदय को वह कितना दग्ध करती होगी। पति जीवन के सर्वोच्च धैर्य के अन्वेषण में उनका त्याग कर रहे थे। वे अपने पति की निंदा नहीं कर सकती थी, क्योंकि वे बहुत बड़े उद्देश्य के लिए संन्यास लेता है। दूसरी ओर वे पति के साथ संन्यासिनी भी नहीं हो सकती थी। क्योंकि वह संन्यास नहीं होता, जिसमें माया भी संन्यासी के साथ चलती है। अत: इसमें कोई संदेह नहीं कि नारी ने मन-ही-मन अपने को अधम मानना स्वीकार कर लिया। देखा जाए तो हर देश में नारियों का यही हाल हुआ है जो भारतवर्ष में हुआ था।

नारी संबंधी धारणाएँ

भारतवासियों के नारी-विषयक दृष्टिकोण में परिवर्तन कैसे आया। इसके संबंध में गत सौ वर्षों की हिंदी-कविता पर दृष्टिपात करने से स्पष्ट रूप से बात समझ में आती है। नारी की पद मर्यादा को ऊँचा दिखानेवाले महान व्यक्तियों की पहली प्रतिक्रिया रीतिकालीन कवियों की

ISSN 0975-735X
Scanned with CamScanner

नारी-भावना के विरुद्ध उठी। क्योंकि उन्होंने नारी को केवल काम-क्रीड़ा का खिलौना समझा था। इसमें संदेह नहीं कि नारी को केवल कामिनी मानने से बढ़कर उसको और कोई निंदा नहीं हो सकती। उसके बाद पूरा परिवर्तन यह आया कि साहित्य में नारी के वे रूप चित्रित किए जाने लगे जो सती, साध्वी, वीरा, बलिदानी और त्यागमयी नारियों के रूप थे। इसके साथ ही साहित्य में यह विलाप भी गूँजने लगा कि, भारत के पुरुषों ने ही नारी को अशिक्षित, अपाहिज और पंगु बना रखा है। नारी-नर की समकक्षिणी एवं उसका पूरक अंश हैं। यह अनुभूति ठीक उसके बाद होने लगी। इसके लिए हरिऔंध कृत 'प्रियप्रवास' में राधिका का चरित्र दिखता है। तदुपरांत तो नारी के प्रति पुरुष की सहानुभूति तथा न्याय-भावना के द्वार ही खुल गए। यहाँ तक की छायावाद के आते-आते हिंदी साहित्य में यह भावना सबल हो गई की नारी नर से श्रेष्ठ है। वह सुंदरता में उज्ज्वल किरण है। छायावादियों ने यहाँ तक भी सोचा कि उसकी पूजा सदैव इस भावना से की जानी चाहिए कि वह सपनों की देवी है। जिसे पुष्प तो अर्पित किया जा सकता है किंतु अपनी उँगलियों के स्पर्श से उसे कलुषित बनाना पाप है। इस संदर्भ में दिनकर की 'नारी' कविता की पंक्तियाँ उद्धत की जा सकती हैं–

पुरुष पंखुड़ी को रहा निहार, अयुत जन्मों से छवि पर भूल
आज तक जान न पाया नारी! मोहिनी इस माया का मूल!
न छू सकते जिसको हम देवि! कल्पना वह तुम अगुण, अमेय
भावना अंतर की वह गूढ़, रही जो युग-युग अकथ, अगेय।[1]

पिछले सौ वर्षों में जिस वैचारिक आंदोलन ने नारी के उत्कर्ष को सशक्त किया उसके तीन सोपान दिखाई देते हैं। पहले तो नारी के प्रति सहानुभूति जगी तब नर-नारी समानता के भाव जगने लगे और तीसरे सोपान पर पहुँचकर नारी विद्रोहपूर्वक अपने अधिकार माँगने लगी।

कवि श्यामनारायण पांडेय कहते हैं कि भारतीय नारियों का इतिहास सदैव निर्भय साहसी जीवन व्यतीत करनेवाला रहा है। वे पुरुष की महत्ता और नारी की महत्ता के बारे में 'जौहर' की भूमिका में लिखते हैं, 'हल्दीघाटी लिखकर मैंने जनता के सामने एक भारतीय वीर पुरुष का आदर्श रखा और 'जौहर' लिखकर एक भारतीय सती नारी का। इसलिए नहीं कि कोई छंदों के प्रवाह में झूम उठे, बल्कि इसलिए कि भारतीय पुरुष 'प्रताप' को समझे और भारतीय नारियाँ 'पद्मिनी को पहचाने।"[1] वे अपने 'जौहर' में लिखते हैं कि आदर्श पतिव्रता अपने पति के दुश्मन से बदला लेकर ही दम तोड़ती है–

रह सकी न रानी कातर, साहस उसमें भर आया।
उस पतिव्रता के तन में, सौ रवि का तेज समाया।[3]

नारी सम्मान की भावना

रामधारीसिंह दिनकर और श्यामनारायण पांडेय के काव्य में नारी को पूजनीय और सम्मान भरा स्थान रहा है। उन्होंने अपने काव्य में नारी के विविध पहलुओं का चित्रण किया है। भारतीय संस्कृति में नारी को आदिशक्ति, शक्तिरूपा, देवी मानकर उसकी शालीनता, प्रेरणा, निर्भयी, साहसी, अर्धांगिनी, रक्षणीय, कुलवधू, वात्सल्यमयी तथा वीरांगना रूपों में चित्रित किया है। नारी संसार का भार सँभालती है। हर युग में उसके कर्त्तव्य के सबूत दिखाई देते हैं लेकिन हर युग में नारी को दबाने का प्रयास हुआ है। नारी को पुरुष के बराबर का दर्जा न देकर उस पर

ISSN 0975-735X

Scanned with CamScanner

अन्याय-अत्याचार करके उसके साथ मारपीट की घटनाएँ आज भी दिखाई देती है।

कवि रामधारीसिंह दिनकर ने नारी के विविध रूप अंकित किए हैं। उन्होंने नारी को पत्नी, पतीता, देवी, माता आदि के रूपों में देखने का प्रयास किया है। कवि ने नारी के आदर्श रूपों का समर्थन किया है। उन्होंने नारी को ज्योति की कला और एक दिव्य विभा के रूप में देखा है। उन्होंने नारी को प्रेरणा शक्ति मानकर उसका सम्मान किया है। वह संसार में अनमोल है। कवि 'नारी' में लिखते हैं–

तिमिर में ज्योति-कली को देख, सुविकसित, वृत्तहीन, अनमोल
हुआ व्याकुल सारा संसार, किया चाहा माया का मोल।[5]

नारी को उसका गौरव दिलाने में कवि दिनकर सतत प्रयत्नशील रहे हैं। उन्होंने 'नारी' कविता में नारी की महत्ता को अंकित करते हुए लिखा है–

न छू सकते जिसको हम देवी, कल्पना वह तुम अगुण, अमेय
भावना अंतर की वह गूढ़, रही जो युग-युग अकथ, अगेय।[6]

कवि श्यामनारायण पांडेय कहते हैं कि भारतीय नारियों का इतिहास सदैव निर्भय साहसी जीवन व्यतीत करनेवाला रहा है। वे पुरुष की महत्ता और नारी की महत्ता के बारे में 'जौहर' की भूमिका में लिखते हैं, 'हल्दीघाटी लिखकर मैंने जनता के सामने एक भारतीय वीर पुरुष का आदर्श रखा और 'जौहर' लिखकर एक भारतीय सती नारी का। इसलिए नहीं कि कोई छंदों के प्रवाह में झूम उठे, बल्कि इसलिए कि भारतीय पुरुष 'प्रताप' को समझे और भारतीय नारियाँ 'पद्मिनी को पहचानें।'[7] वे अपने 'जौहर' में लिखते हैं कि आदर्श पतिव्रता अपने पति के दुश्मन से बदला लेकर ही दम तोड़ती है–

रह सकी न रानी कातर, साहस उसमें भर आया।
उस पतिव्रता के तन में, सौ रवि का तेज समाया।[8]

कवि कहते हैं कि भारतीय संस्कृति के अनुसार नारी श्रद्धा की मूर्ति है। पराई स्त्री के प्रति आदर, मातृभाव तथा श्रद्धा होनी चाहिए। कवि ने 'शिवाजी' में एक प्रसंग का चित्रण किया है। इसमें युद्ध के दौरान सैनिकों के हाथ में कल्याण दरबार की पुत्र-वधू हाथ लग जाती है लेकिन राजा शिवाजी उस रूपवती रमणी को अभय देकर उसे परिवार में ससम्मान पहुँचाते हैं। कवि लिखते हैं–

सचमुच यह नारी आँखों में, बरजोरी बस जाएगी
जिसे देख भर देगी क्षण, उस पर मधुरस बरसाएगी।
लेकिन दिव्य रूप के भीतर, झाँक रही है माँ मेरी
छवि रक्षा के लिए भवानी, सदा दे रही है फेरी।[9]

नारी की वात्सल्यमयी भावना

कवि दिनकर और श्यामनारायण पांडेय के काव्य में वात्सल्यभाव का चित्रण हुआ है, लेकिन श्यामनारायण पांडेय के काव्य से अधिक दिनकर के काव्य में वात्सल्य भाव अधिक दिखता है। दिनकर की नारी भावना में पत्नीत्व की अपेक्षा मातृत्व की गरिमा को अधिक महत्त्वपूर्ण स्थान मिला है। भारतीय मान्यता के अनुसार नारी पति और पुत्र के माध्यम से ही समष्टि को अपना योगदान देती है। नारी का मातृत्व ही उसे जीवन में सार्थकता देती है। नारी के

Scanned with CamScanner

जीवन की तपस्या का फल ही मातृत्व एवं वात्सल्य होता है। कवि के काव्य 'रसवंती' में नारी का मातृत्व रूप ही निखरता है। लोकमंगल की उज्ज्वल धारा आँचल से आँखों में दुग्ध बनकर वात्सल्य प्रस्तुति, सदन में शरमाती माँ का खिल उठना कितना अद्वितीय लगता है। कवि लिखते हैं–

तुम्हारे अधरों का रस-प्राण, वासना तट पर पिया अधिर।
अरी ओ माँ, हमने है पिया, तुम्हारे स्तन का उज्ज्वल क्षीर।[10]

नारी के लिए पति-धर्म से बढ़कर मातृत्व धर्म है लेकिन क्रूर समाज उस मातृत्व धर्म का शोषण करने से बाज नहीं आता। नारी अपने को संकट में डालकर भी मातृत्व गौरव की रक्षा करती है–

हो रहा मौन राधेय चरण को छूकर
दो बिंदु अश्रु के गिरे दृगों से चूकर
बेटे का मस्तक सूँघ, बड़े ही दुख से
कुंती लौटी कुछ कहे बिना ही मुख से।[11]

कवि श्यामनारायण पांडेय के काव्य में वात्सल्य भावनापूर्ण रचनाएँ मर्यादित हैं लेकिन प्रसंगानुरूप उन्होंने वात्सल्यभाव का बड़ा ही अनूठा वर्णन अपने काव्य में किया है। अपनी दोनों जीवन-संगिनियों से कवि ने वात्सल्य भाव को भी ग्रहण किया है। उनके इस भाव का प्रतिबिंब उनके काव्य में स्पष्ट रूप से दिखता है। कवि 'शिवाजी' काव्य में कहते हैं कि माँ अपने बच्चे को जन्म देने की पीड़ा सहती है उसके प्राण निकल जाते हैं लेकिन वह बच्चे को जन्म देती है उसकी वेदना एवं दुःख में मातृत्व की भावना दिखती है–

तड़प रही थी आकुल जैसे, निकल रहे हों प्राण
जननी को कितना दुःख होता, क्या जाने संतान।[12]

कवि पांडेय कहते हैं कि हर माँ को अपने वात्सल्य का मुँह देखकर उसका जीवन सफल हो जाता है। इसका अहसास होता है कवि कहते हैं–

पूरी हुई लालसा माँ की, देख लाल सा लाल
पुत्र जन्म से ही होता है, नारी-अंक निहाल।[13]

नारी का पत्नी रूप

कवि रामधारीसिंह दिनकर और श्यामनारायण पांडेय के काव्य में नारी के पत्नी के विविध रूपों के उदाहरण मिलते हैं। पार्वती सती, अनुसया एवं सीता इसके भव्य रूप हैं। हमारी संस्कृति में पति परमेश्वर के समान माने जाते हैं। सामाजिक मान्यताओं के अनुसार पतिव्रता की धारणा हमारे देश का उच्चादर्श रहा है। दिनकर के 'उर्वशी' काव्य की सुकन्या एक आदर्श पतिव्रता नारी है। इसमें उन्होंने स्वच्छंद प्रेम का चरमोत्कर्ष दिखाया है परंतु पतिव्रता नारी के आदर्श की भी उन्होंने कम प्रतिष्ठा नहीं की है। नारी अपना सर्वस्व जीवन किसी एक व्यक्ति को देकर उसके साथ आजीवन बँध जाती है। तब वह पत्नी का पूरा धर्म निभाती है।

सती, साध्वी, पत्नी को अपने पति पर गर्व होता है चाहे वह जैसा भी हो। सुकन्या को भी अपने पति पर निस्सीम गर्व है, वह चित्रलेखा से कहती है, 'किंतु चित्रलेखे! मुझको अपने महर्षि भर्ता पर ग्लानि नहीं, निस्सीम गर्व है।"[14] आदर्श पतिव्रता पत्नी एवं पत्नीव्रत पति दोनों के जीवन

 ISSN 0975-735X

Scanned with CamScanner

इस प्रकार माने गए हैं जैसे एक वृक्ष की डाली पर दो फूल खिले हुए हों, जिनका उद्देश्य जीवन-जगत को एक-दूसरे का पूरक बनकर सुवासित करना हो। दिनकर के आदर्श पतिव्रता नारी का यही मूल संदेश अनुकरणीय है कवि लिखते हैं–

एक-दूसरे के उर में हम ऐसे बस जाते हैं,
दो प्रसून एक ही वृंत्त पर जैसे खिले हुए हो।
फिर रह जाता भेद कहाँ पर शिशिर, घाम, पावस का?
एक संग हम युवा, संग ही संग वृद्ध होते हैं।[14]

कवि श्यामनारायण पांडेय ने मानव जीवन में दांपत्य का बड़ा महत्त्व बताया है। उसके बिना मानव का विकास संभव नहीं है। उन्होंने अपने पात्रों के माध्यम से भारतीय संस्कृति के अनुकूल जीवन का सुंदर निरूपण किया है। 'हल्दीघाटी' काव्य में महाराणा प्रताप के साथ उनकी पत्नी तथा दुधमुँही बच्ची ने भी हँसते-हँसते वनवास स्वीकार किया–

राणा ने मुकुट नवाया, चलने की की तैयारी
पत्नी शिशु लेकर आगे, पीछे पति वल्कल-धारी।[15]

कवि अपने काव्य 'जौहर' में कहते हैं कि रानी पद्मिनी पति के लिए सती जाने के लिए तैयार होती है। कवि लिखते हैं–

और विधि से कह, किसी को, रूप दे तो शक्ति भी दे!
पति मिले तो पति चरण में, भाव भी दे, भक्ति भी दे।[16]

प्रेमिका के रूप में नारी

कवि दिनकर ने 'उर्वशी' की भूमिका में पुरूरवा और उर्वशी शब्दों का अर्थ दिया है, वे लिखते हैं, 'उर्वशी शब्द का कोशगत अर्थ होगा, उत्कट अभिलाषा अपरिमित वासना, इच्छा अथवा कामना आदि। पुरूरवा शब्द का अर्थ है–वह व्यक्ति जो नाना प्रकार का रण करे, नाना ध्वनियों से आक्रांत करे।"[17] कवि दिनकर ने नर और नारी के प्रति कहा कि ऐसी कोई तो भी शक्ति है जो उन्हें अलग रहने नहीं देती और जब वह मिलते हैं तब भी उनके भीतर किसी ऐसी तृषा का संचार करती है। जिसकी तृप्ति शरीर के धरातल पर अनुपलब्ध है। कवि कहते हैं कि स्त्री की सहजता, कोमलता और सौंदर्य पुरुष को आकर्षित करते हैं तो पुरुष का पौरुष, शौर्य, आत्मविश्वास और अहं नारी के लिए आकर्षण का केंद्र होते हैं। उर्वशी उस समय पूर्ण मानवी तथा प्रेमिका के रूप में प्रकट होती है जब वह पुरूरवा के उपर्युक्त गुणों में आकर्षित हो हृदय समर्पण कर देती है। वह पुरूरवा से कहती है–

सो तो मैं आ गई, किंतु यह वैसा ही आना है
अयस्कांत ले खींच आयस को जैसे निज बाँहों में
पर, इस आने में किंचित् भी स्वाद कहाँ उस सुख का
जो सुख मिलता उन मनस्विनी वामलोचनाओं को
जिन्हें प्रेम से उद्वेलित विक्रमा पुरुष बलशाली
रण से लाते जीत या कि बल-सहित हरण करते हैं।[18]

कवि श्यामनारायण पांडेय के काव्य में भी नायिका के प्रेम रूप का चित्रण हुआ है लेकिन उनके काव्य में दिनकर से नगण्य दिखाई देता है। दांपत्य प्रेम-सबंधी उनके काव्य में प्रेम का

ISSN 0975-735X
Scanned with CamScanner

चित्रण मिलता है। उनके प्रेम काव्य का आलंबन है पुरुष और स्त्री। उन्होंने स्थान-स्थान पर प्रेम के आलंबन के प्रति अपनी सरल, मार्मिक और कारुणिक प्रणयाभिव्यक्ति की है। अपने प्रेम के आलंबन अपनी प्रिया को कवि देवी, दुर्गा, रानी आदि नामों से संबोधित करते हैं। वे लिखते हैं–

देवी, दुर्गा श्री की श्री, तुम आदिशक्ति हो रानी।
तुमसे ही नवजीवन पाती, शैशव-जरा-जवानी।[19]

वह अपने प्रियतम की मनोहर मुस्कान पर किस तरह से छा जाती है वह अपने प्रियतम के चरणों की पूजा में ही सब-कुछ मानती है। कवि लिखते हैं–

बनकर मृदु-मुसकान मनोहर, अधरों पर छा जाऊँ
आओ प्रियतम, फूल बनूँ, मृदु चरणों पर चढ़ जाऊँ।[20]

राष्ट्र-भक्ति में नारी का योगदान

कवि दिनकर और श्यामनारायण पांडेय ने अपने काव्य में नारी के बलिदान के साथ क्रांतिकारिणी एवं रणरागिनी रूपों का भी चित्रण किया है। पुरुष के बराबर रणसंग्राम में खुद को न्यौछावर करना और नारी की ओजस्विता का चित्रण दोनों कवियों के काव्य में दिखाई देता है। आदिकाल से लेकर आज तक नारी ने पुरुष जाति के द्वारा अनेक प्रकार के अपमानों को सहन किया है। हर वस्तु एवं भाव को एक सीमा होती है लेकिन मानव ने नारी के प्रति किए अपमानों की सीमा की ओर कोई ध्यान नहीं दिया। पुरुष ने नारी को हर बार प्रताड़ित किया और पशु जैसा नारी के प्रति व्यवहार किया। आखिरकार नारी भी अपने आंतरिक वीरत्वमय रूप को कब तक छिपाएगी। अंत में उसे रामधारीसिंह दिनकर और श्यामनारायण पांडेय जैसे श्रेष्ठ ओजस्वी समर्थक मिले और उन्होंने नारी के गुप्त क्रांतिकारी रूप को समाज के सामने चित्रित किया। राष्ट्रकवि दिनकर और श्यामनारायण पांडेय के काव्य में नारी भावना के अनेक रूपों का उत्कर्ष दिखाया है। नारी अनेक भावनाओं से स्वयंपूर्ण है परंतु इन सभी भावनाओं में सबसे उज्ज्वल भावना स्वतंत्रता-सबंधी देश-प्रेम से संबधित है। इन कवियों का समस्त जीवन राष्ट्र, देश के प्रति न्यौछावर हो गया है। वह अपने काव्य में नारी का देश के प्रति प्रेम की भावना का चित्रण किए विना कैसे रह सकते हैं। हमारे देश में ऐसी अनेक नारियाँ हुई हैं जिन्होंने भारत-माता स्वतंत्रता के सम्मान में अपने प्राण हँसते-हँसते न्यौछावर कर दिए हैं।

दिनकर के काव्य में चित्रित नारी की भावना भी राष्ट्र-प्रेम से प्रभावित है। देश की रक्षा के लिए दिनकर के काव्य की नारियाँ शृंगारिक साज-सज्जा को त्यागकर वीरमाता का रूप धारण कर लेती है। अपनी देश की नारियों के लिए दिनकर अपने 'रास की मुरली' काव्य के माध्यम से आवाहन करते हैं–

साज-शृंगार? छोड़ दौड़ो सब साज-सिंगार,
रास की मुरली रही पुकार, अरी भोली मानिनि! इस रात,
विनय-आदर का नहीं विधान, अनामंत्रित अर्पण कर देह
पूर्ण करना होगा बलिदान।[21]

भारत की आदर्श माता अपने बेटे 'शिवजी' को सबक सिखाती है कि बेटा मुझसे पहले जन्मभूमि का ख्याल रखना। अपने देश जन्मभूमि के प्रति नवयुवकों में गौरव, उत्साह पैदा करते रहना। श्यामनारायण पांडेय कृत 'शिवाजी' में वीरांगना जीजाबाई अपने बेटे शिवाजी को भारत की

ISSN 0975-735X

Scanned with CamScanner

स्वतंत्रता के लिए प्रेरित करती है–

जिस दिन लेगी साँस मुक्ति की, भारत की संतान
लाल उसी दिन पूरे होंगे, मेरे सब अरमान।
पुत्र मुझे भी पुत्रवती, होने का होगा हर्ष
माँ बेटे का यश गाएगा, सारा भारतवर्ष।[22]

काव्य में एक आदर्श नारी अपने प्रियतम से सच्चा प्रेम बलि होने का पाठ सिखाता है। जब देश पर युद्ध का संकट छाया रहता है तब भारतीय नारी अपने पति प्रियतम को कहती है कि यह समय मेरा शृंगार देखने का तथा रंगरंगेलियाँ मनाने का नहीं बल्कि धरती-माँ की रक्षा करने का है। 'आरती' काव्य में कवि ने यही भाव प्रकट किए हैं–

प्रियतम चलो चलें उस पार, देखो मत मेरा शृंगार
ले लो हाथों में तलवार, करना है माँ का उद्धार।[23]

निष्कर्ष

इस प्रकार कवि रामधारीसिंह दिनकर और श्यामनारायण पांडेय ने नारी के अनेक रूपों का चित्रण किया है। उन्होंने नारी के विविध रूपों को अपनाते हुए अपनी संपूर्ण श्रद्धा एवं आस्था उसके मातृत्व में ही व्यक्त की है। उन्होंने अपने काव्य में नारी का वात्सल्यमयी रूप नारी का मान सम्मान, नारी की 'वसुवैध कुटुंबकम्' की भावना में पूरा समाज एवं राष्ट्र को जोड़ने की ताकत है। काव्य में उसका पत्नी रूप तथा प्रेमिका रूप भी चित्रित किया है। उन्होंने अपनी काव्यकृतियों में नारी अद्‌भूत एवं अलौकिक शक्ति संपन्न एवं सौंदर्यमयी मानव-जीवन को समुन्नत बनानेवाली प्रेरणादाई माना है। उसे पुरुष के अभावों को दूर करनेवाली अपने असीम प्रेम के द्वारा पुरुष के जीवन को तृप्ति प्रदान करनेवाली तथा कष्टों को हरनेवाली के रूप में चित्रित किया है। कवियों ने नारी के अलौकिक गुणों का चित्रण करते हुए उसके महत्व का प्रतिपादन किया है। उनकी नारी भावना भारतीय आदर्श के अनुरूप है। उन्होंने स्त्री को उपभोग की वस्तु न समझकर अपने पति के साथ समाजरक्षक तथा देशरक्षक की जिम्मेदारी सँभालनेवाली वीरांगना के रूप में तो कभी माता, प्रेमिका एवं पत्नी के रूप में मानकर उसका कर्त्तव्य गौरवान्वित किया है। श्यामनारायण पांडेय की तुलना में रामधारीसिंह दिनकर का नारी रूपों का चित्रण अत्यंत दिव्य एवं भव्य है। दिनकर के काव्य में नारी के सभी रूपों का विस्तार से चित्रण मिलता है।

संदर्भ

1. प्रतापचंद्र जैसवाल, राष्ट्रीय कवि दिनकर और उनकी साहित्य साधना, (समीक्षा लोक कार्यालय, आगरा, प्रथम 1976 ई॰), पृ॰ 48
2. डॉ॰ चंद्रशेखर जैन, राष्ट्रीय कवि दिनकर और उनकी काव्य कला, पुस्तक सदन, जयपुर, संस्करण 1973 ई॰, पृ॰ 190
3. रामधारीसिंह दिनकर, रसवंती, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, संस्करण 2011 ई॰, पृ॰ 99
4. डॉ॰ सावित्री सिन्हा, युगचारण दिनकर, नेशनल पब्लिकेशन हाउस, दिल्ली, संस्करण 1963 , पृ॰ 186
5. रामधारीसिंह दिनकर, रसवंती, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, संस्करण 2011 ई॰, पृ॰ 96
6. वही, पृ॰ 99
7. डॉ॰ सावित्री सिन्हा, युगचारण दिनकर, नेशनल पब्लिकेशन हाउस, दिल्ली, संस्करण 1963, पृ॰ 187
8. श्यामनारायण पांडेय, जौहर, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण 2012 ई॰, पृ॰ 15

ISSN 0975-735X

Scanned with CamScanner

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

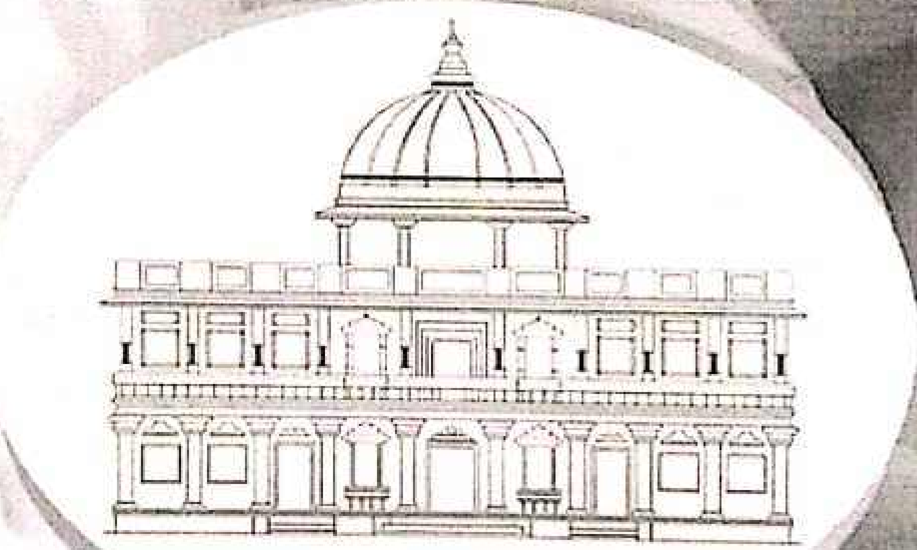

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

Scanned with CamScanner

 ISSN No. 2394-5990

७३ भारतीय प्रजासत्ताकाची स्वातंत्र्योत्तर काळातील संविधानिक वाटचाल व सद्यस्थिती- श्री.विठ्ठल जाधव, शिरूर, बीड ६३३

७४ भारतीय स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षाचा प्रवास आणि समाज जात, वर्ग, धर्मसंघर्ष, गरिबी, शिक्षण रोजगार इ. समस्या निर्मुलनामध्ये सरकाराची भूमिका
- डॉ.जयवंत जुकरे, दारव्हा, जि.यवतमाळ ----- ६४४

७५ राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळ निर्मित मूल्यव्यवस्थेसमोरील आव्हाने...!
- डॉ.गणेश मोहीते, बीड --------------- ६५६

७६ नवकादंबरीतील लिंगभाव - श्रीमती विद्या सुर्वे, ----- ६६१

७७ अलख आजादी की नाटक में चित्रित समस्याएँ
- डॉ.मारोती यमुलवाड, बीड ------------ ६६६

७८ महिला स्वच्छता कर्मचारी : एक अध्ययन
- श्री.महेंद्र वैरागे, छतरपूर, म.प्र. ------------- ६७५

७९ जगदीशचन्द्र के उपन्यासों में दलित चेतना
- श्री. के. एच. वाघमारे, शिरूर (का.), जि.बीड - ६९०

८० भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में स्वतंत्रता सेनानियों का योगदान एक समीक्षात्मक अध्ययन : - श्री. राम मीलन कुम्हार - ६९७

८१ मानव जीवन मे स्वास्थ्य का महत्त्व
- श्री. तत्तापुरे जे.जी., बीड ------------- ७०९

♦ ♦ ♦

Scanned with CamScanner

जगदीशचन्द्र के उपन्यासों में दलित चेतना

प्रा. वाघमारे के. एच. (हिंदी विभाग),
कालिकादेवी कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,
शिरुर (कासार), तह-शिरुर (का.) जि.बीड-४१३२४९
ई-मेल - basmath2014@gmail.com मो.न. ९९६०३४५१९४

प्रस्तावना :

जगदीशचन्द्रजी को उपन्यास सर्जन की प्ररणा बालपन के अनुभवों से मिली है। इसके लिए लेखक ने 'धरती धन अपना' उपन्यास की भूमिका में संस्मरणात्मक प्रतिक्रिया के रुप में 'मेरी ओर से' में लिखा है, मेरा यह उपन्यास मेरी किशोरवस्था की कुछ अविस्मरणीय स्मृतियों और उनके दामन में छिपी एक अदम्य वेदना की उपज है।[१] बचपन में अपने हरिजन मित्रों के साथ खेलना, रहना, खाना-पीना और करीब से उनके शोषण और यातनाओं का अनुभव करना इन सारी परिस्थितियों का लेखक के मस्तिष्क पर गहरा प्रतिबिम्ब पड़ता है। अपने संस्मरण में बालपन की कई घटनाओं का स्मरण लेखक ने रेखांकित किये हैं। जिनमें चौधरियों और जमींदारों द्वारा चमारों पर किये गये जुल्मों का मार्मिक चित्रण हैं।

जगदीशजी सदृश युग-चेतना के लेखक हैं। उनका सम्पूर्ण साहित्य युग-चेतना का संवाहक है। उनके अधिकतर उपन्यास दलितों के जीवन को रेखांकित करते हैं। जगदीशचन्द्र ने अपने उपन्यासों में दलितों की जीवनगाथा को व्यक्त करते हुए दलित चेतना' को उभारा है। उन्हें दलितों के दु:ख-दर्द को वाणी दी है, उन में जागृति का सूर छेड़ा है। जगदीशचन्द्र के उपन्यास न केवल दलित चेतना को व्यक्त करते हैं, किन्तु साथ में समाज के मुख्य प्रवाह में दलितों को मिलाने का महान उदेश्य भी रखते हैं। उनके द्वारा रचित उपन्यास धरती धन न अपना', नरककुण्ड में बास' तथा कभी न छोड़े खेत' दलितों के जीवन यथार्थ को प्रस्तुत करने वाले सशक्त उपन्यास हैं। इनमें दलित शोषण के विविध पहलुओं को उनकी सम्पूर्ण भीषणता के साथ रेखांकित किया गया है। उपन्यास में दलित चेतना के विविध आयाम रहते हैं। हम 'धरती धन न अपना', 'नरककुण्ड में बास'

Scanned with CamScanner

उपन्यासों में अभिव्यक्त दलित चेतना को विविध आयामों में देखेंगे।

दलितों की दयनीय स्थिति :

जगदीशचन्द्र के उपन्यासों में व्यक्त दलित चेतना का अध्ययन करते समय इन उपन्यासों में व्यक्त दलितों की दयनीय स्थितियों पर दृष्टिपात करना आवश्यक है, जो दलित चेतना को अंकुरित करती है, दलितों के जीवन का चित्रण करती है। दलितों की मूलभूत समस्या भोजन, वस्त्र और घर से सम्बन्धित है। दलितों को दो जून का भोजन नहीं मिलता, तन ढ़कने के लिए चिथड़ा नहीं मिलता तथा रहने को घर नहीं मिलता और इसी विवशता में इन्हें नरक सा जीवन जीना पड़ता है। उनकी यही दयनीय स्थिति उन्हें चेतना के लिए प्रेरित करता है।

'धरती धन न अपना' उपन्यास में व्यक्त चमारों की स्थिति अत्यन्त दयनीय होती है। गाँव के चमारों का जीवन अभावों से पुरी तरह से ग्रस्त है। वह जिस कोठे में रहते हैं उसकी हालत भी विक्षिप्त हो चुकी हैं। काली अपने कोठे को देखता है, कोठड़ी की दीवारें, शहतीर और कड़ियाँ चाची की तरह बूढ़ी हो चुकी थीं और अपने ही बोझ तले तबी जा रही थीं[२] लेखक ने उच्च वर्ग के लोगों के मकान और चौबारे के साथ चमादड़ी के कोठों की तुलना कर के बताना चाहा है कि गाँव में चमारों के पास रहने के लिए अच्छी सुविधा भी नहीं है। गाँव में मंदिर और महाजनों के मकान और चौबारे थे। उनसे परे स्कूल और श्रीमंतों के मकान और हवेलियाँ थीं। वह(काली) चमादड़ी के कोठों को देखने लगा।पूरे मुहल्ले में एक भी ऐसा कोठा नहीं था जिसमें पक्की ईंट लगी हो। पिछली बरसात के बाद इनकी अभी पोताई नहीं की गई थी इसलिए वे कमजोर और उनकी दीवारे खुदरी नजर आ रही थीं। वर्षा के दिनों में सारे गाँव का पानी चो (नदी) में जाने के बजाय चमादड़ी में भर जाता है। चो में बाढ़ आती है और चमादड़ी के कोठे बुरी तरह से नष्ट होने की तैयारी में होते हैं, किन्तु गाँव के चौधरियों को चमारों के कोठों से कोई लेन-देन नहीं है। बाबे फतू व्याकूल होकर चौधरियों से हाथ जोड़ता हुआ गिड़गिडाकर कहता है, मेरे माई बाप, मैं मर गया। मेरा कोठा नहीं बचेगा। मेरे कोठे को बचाओ। चौधरियों जैसे भी हो सके मेरा कोठा बचाओं। मेरा कोठा गिर गया तो मुछ से दोबारा नहीं बनेगा और मेरे पास सिर छिपाने की भी जगह नहीं रहेगी।[३]

Scanned with CamScanner

एक और दलितों की दरिद्र स्थिति है, दूसरी ओर प्रकृति का प्रकोप है और तीसरी ओर उच्च वर्ग की अमानवीयता इन तीनों के बीच घिरे हुए दलित मानो मौत के मुँह में जी रहे हैं।

डॉ. पारुकान्त देसाई ने इस उपन्यास के बारे में लिखते समय लिखा है, लेखक अर्थशास्त्र के छात्र रह चुके हैं - अत: इस सामाजिक दुरावस्था के पीछे छिपे आर्थिक कारणों का विश्लेषण उन्होंने बड़े सुन्दर ढंग से किया है।[४] चमारों के जीवन में जीवनावश्यक चीजों की कमी हमेशा रहती है। काली जब चौधरी की मार से घायल जीतू को देखने घर जाता है तब ताई निहाली से कहता है कि जीतू को दो घूँट चाय मिल जाय तो उसे अच्छा लगेगा। तब ताई निहाली सोच में डूब जती है और कहती है कि, घर में गुड़ तो है। चाह की पत्ती भी मिल जाएगी, लेकिन दूध कहाँ से आयेगा? इन बातों से स्पष्ट हो जाता है कि भूमि हिन चमारों को हमेसा धन के अभाव से जूझना पड़ता है। काली जब चाची प्रतापी को एक दस का नोट देता है तो वह आश्चर्य में पड़ जती है और बहुत ही संभालकर ले जाती है। यही उनकी दयनीय स्थिति का प्रमाण है।

'नरककुण्ड में बास' इस उपन्यास में लेखक ने मजदूरों की दयनीय स्थिति को व्यक्त किया है। शहर में कई ऐसे लोग हैं जो मजदूरी कर के अपना जीवन गुजारना चाहते हैं, किन्तु उसे मजदूरी नहीं मिलती। मजदूरी न मिलने की वजह से कई मजगूरों की शारीरिक शक्ति क्षीण हो जाती है और वह चलने तक के काबिल नहीं रहते। बर्फ के कारखाने पर एक मज़दूर मज़दूरी करने के लिए अधक समय राह देखता है। तब एक कर्मचारी उसे जल्द ही भाग जाने के लिए कहता है, उस वक्त जो बात वह मजदूर कहता है वह दलितों की अति विक्षिप्त स्थिति को भली-भाँति प्रस्थापित करती है, चला जाता हूँ। पेट खाली हो तो टाँगों में भी ताकत नहीं होती।[५] उपन्यास का नायक काली गाँव से शहर भाग आता है और काम की तलाश में रेढ़े खींचने के काम में लगता है। पशु की तरह वह 'रेढ़े में भींड़ी' बनता है। दलितों की यह मजबूरी रही है कि अपने जीवन निर्वाह के लिए कच्चे चमड़े के कारखाने में खालों की यह मजबूरी रही है कि अपने जीवन निर्वाह के लिए कच्चे चमड़े के कारखाने में खालों की सफाई का काम करना। इस काम

Scanned with CamScanner

ISSN No. 2394-5990

की वजह से काम करने वाले का शरीर और जिन्दगी दोनों नष्ट हो जाते हैं। खुजली जैसा भयंकर रोग हो जाता है, किन्तु वह भी उन्हें पेट की भूख के लिए करना पड़ता है। बंसा कहता है, खुजली से घबराकर भाग भी जाए लेकिन पेट के अन्दर की खुजली से तंग पड़ते ही फिर लौट आएगा। हम गंदी नाली के कीड़े बन गए हैं। फूल की क्यारी में रख दिये जाने पर या तो मर जाएँगे या फिर रेंग-रेंग कर गंदी नाली में दोबारा जा गिरेंगे।[६] बंसा का उपरोक्त कथन गरीब आदमी की जिजीविषा तथा जीवन की भयंकर वास्तविकता को व्यक्त करता है जो हमारी समाज रचना और अर्थ रचना पर करारा व्यंग्य करता है। पूरी जिन्दगी रेढ़ा खींचने का काम करने वाले पूरी तरह से पशुवत् जीवन व्यतीति करते हैं। रढ़े खींचने वाले के शरीर का जो बुरा हाल होता है, लेखक ने उसका रेखांकन किया है, प्रौढ़ व्यक्तियों में से अधिक के पाँव के पंजे टेढ़े हो गए थे, पिंडलियाँ पकी हुई लौकी की तरह दिखाई दे रही थीं और घुटने को पिचक गाठे थे। टांगो की नसे फूलकर हल्के नीले रंग की बेल-सी बन गई थी।[७] इस प्रकार दिलितों को उनकी दयनीय स्थिति उसे शारीरिक रूप से नष्ट कर देती है।

दलित नारियों के पास अपने शरीर की नग्नता ढँकने के लिए पूरे कपड़े भी नहीं है। लेखक ने रेलवे स्टेशन में आये हुए भिखारियों और भिखारिनों के चित्र में इस बात को उद्घाटित किया है। सिपाहियों जब रेलवे स्टेशन से भिखारियों को खदेड़ने के लिए उनके पास जाते हैं तब, बूढ़े भिखारी और भिखारिने अपनी अर्धनग्नता को छिपाने के लिए मैली कुचैली और फटी-पुरानी चादरें अपने इर्द-गिर्द लपटने लगे। जवान भिखारिनें अपने शरीरों को समेटकर सिकुड़ गई थीं।[८] इसी प्रकार जगदीशचन्द्र के उपन्यासों में दलितों की दयनीय स्थिति का यथार्थ रूप से जित्रण हुआ है। दलितों को अपनी यही दयनीय स्थिति का अवबोध ही उन्हें अत्याचार, अन्याय, शोषण आदि के प्रति जागरूक करता है।

उच्च वर्ग का निम्न वर्ग के प्रति दृष्टिकोण :

जगदीशचन्द्र के उपन्यास उच्च वर्ग की निम्न वर्ग के प्रति रही अमानवीय मानसिकता को रेखांकित करते हैं। उच्च वर्ग में पल रही यही अमानवीय मानसिकता से परिचित होकर ही निम्न वर्ग यानी दलित वर्ग चेतना के लिए प्रेरित

Scanned with CamScanner

होता है। उच्च वर्ग के द्वारा निम्न वर्ग कभी भी ऊपर न उठ सके एसे प्रयत्न किए जाते हैं। धरती धन न अपना' उपन्यास में दलित अगर शोषण का विरोध करता है या प्रतिकार करता है तो वह इसमें अपनी हेठी महसूस करता है। चौधरी हरनामसिंह जीतू को मारता है तो जीतू मार से बचने के लिए हाथ पकड़ने की कोशिश करता है। यह देखकर चौधरी का क्रोध सातवें आसमान पर चढ़ जाता है, तेरी यह मजाल! सामने हाथ उठाता है। तेरी मैं बोटी-बोटी कर दूँगा।[९] ऊँची जाति वाले निम्न जाति की लड़की या स्त्री का शारीरिक शोषण करने में अपना अपमान नहीं समझते, किन्तु अगर कोई निम्न जाति की लड़की इस शोषण का प्रतिकार कर के इसको सबक सिखाती है तो इसमें वे अपनी बेइज्जती समझते हैं। लालू पहलवान हरदेव से कहता है, आदमी की इज्जत अपने हाथ में होती है। तेरी क्या रही। तेरे बाप और ताये की सारा इलाका इज्जत करता है। एक चमारन ने तेरी दादा-दादी एक कर दिया।[१०] दलित वर्ग उच्च वर्ग के अत्याचारों से छूट नहीं पा रहा है। उसके अत्याचारों को वह सहता है। गाँव में दलितों पर इस प्रकार के अत्याचार होते रहते हैं। दलितों पर ये अत्याचार निम्न जाति के होने की वजह से होते हैं। इसके संदर्भ में डॉ. पारूकान्त देसाई लिखते हैं, यहाँ किसी भी व्यक्ति को पीटने के कारणों में उसका चमार होना पर्याप्त माना जाता है[११] उच्च वर्ग के लोग दलितों के पास मजदूरी तो करवाते हैं, किन्तु मज़दूरी के पैसे देने से इन्कार कर देते हैं और माँगने पर पिटाई करते हैं। चौधरी मुंशी नन्दसिंह के पास कई बार जूता बनवाता है और पैसा नहीं देता। नन्दसिंह जूता नहीं बना देता तो मारता है, कवि लिखते हैं, चौधरी मुंशी इस हद तक क्रोध में आ गया कि उसने नन्दसिंह को गर्दन से पकड़ कर झुका दिया और उसकी पीठ पर जोर-जोर से मुक्के मारता हुआ बोला- चमारा, तेरी अकड़ मैं ऐसी तोड़ूँगा कि तू सालभर हड्डीयों को सेंक देगा।[१२] इस उपन्यास में लेखक ने बखूबी हरिजनों पर होने वाले अत्याचार, अपमान और उनकी आर्थिक विपन्नता की संताप को गहराई से उभारा है।

'नरककुण्ड में बास' उपन्यास में उच्च वर्ग दलितों पर अत्याचार करता है और नाना प्रकार से शोषण करता है। अत्याचारों से बचने के लिए काली, छिब्बू, बटकत, किशना, कालू जैसे युवा शहर भाग आते हैं। काली शहर आने पर दर-

Scanned with CamScanner

बदर भटकता है, काम के लिए किन्तु उसे कोई काम नहीं मिलता। काली फैंटनगंज मण्डी में अपने गाँव के महाजन छज्जू शाह को देखता है, उस वक्त की काली की स्थिति को लेखक ने कुछ इस शब्दों में व्यक्त किया है, छज्जूशाह की दुकान के सामने देख काली बहुत ही ज्यादा घबरा गया और जी चाहा कि वह रेढ़े के नीचे छिप जाए। उसे महसूस होने लगा कि वह अब पकड़ा जाएगा। जिस काँव से वह भागकर आय़ा था वही गाँ उसके सिर पर आ खड़ा हुआ था और पलक झपकते ही उसे गले से दबोच लेगा।१३ उच्च वर्ग के अत्याचारों को सहते हुए दलितों को लगता है कि अत्याचारों को सहने को सहते हुए दलितों को लगता है कि अत्याचारों को सहने के लिए ही मानो उन्होंने इस संसार में जन्म लिया है।

इस प्रकार जगदीशचन्द्र के उपन्यासों में दलितों पर हो रहे अत्याचारों का हृदयवेधक शैली में निरुपण हुआ है।

निष्कर्ष :

जगदीशचन्द्र के उपन्यास में दलित चेतना के सभी आयोमों को समेटते हुए दलित चेतना को व्यक्त करते हैं। लेखक ने दलितों की दयनीय स्थिति का अवबोध ही उनको जागृत होने के लिए प्रेरित करता है। लेखक ने स्थापित किया है कि उच्च जाति के लोग दलितों की उपेक्षा रखते हैं। उच्च जाति के लोग निम्न जाति के लोगों का शोषण करने में और उन पर अत्याचार करने में कोई कमी नहीं रखते। दलितों को स्पर्श करना पाप समझने वाले, छुआ-छुत की हीन भावना रखने वाले सवर्ण हिन्दुओं, दलित नारियों का यौन-शोषण करने में पाप नहीं मानते। पुलिस विभाग की दलितों के प्रति रही भेदभाव वृत्ति को भी लेखक ने पर्दाफाश किया है। दलित वर्ग उच्च वर्ग के अत्याचारों, शोषण तथा अन्याय से तंग आकर अपने अधिकारों के लिए संघर्ष करता है और विरोध तथा विद्रोह के स्वर में क्रान्ति लाने का प्रयास करता है।

संदर्भ सूची :-

१. जगदीशचन्द्र, 'धरती धन न अपना' पृ. ७ (राजकमल प्रकाशन प्रा. लि. दिल्ली प्रथम संस्करण, १९६४)

२. वही, पृ. १२

Scanned with CamScanner

३. वही, पृ. २२०
४. डॉ. पारुकान्त देसाई, 'हिंदी उपन्यास साहित्य की विकास परम्परा में साठोत्तरी उपन्यास', पृ.२२३.
५. जगदीशचन्द्र, 'नरककुण्ड में बास' पृ. ६४ (राजकमल प्रकाशन प्रा.लि.दिल्ली प्र. सं.१९६४)
६. वही, पृ. १६२
७. वही, पृ. ७८
८. वही, पृ. १९
९. वही, पृ. २२
१०. वही, पृ. १२७
११. डॉ. पारुकान्त देसाई, 'हिंदी उपन्यास साहित्य की विकास परम्परा में साठोत्तरी उपन्यास', पृ.२२१
१२. जगदीशचन्द्र, 'धरती धन न अपना' पृ. २००
१३. जगदीशचन्द्र, 'नरककुण्ड में बास' पृ. ३४-३५

* * *

Scanned with CamScanner

ISSN : 0974-3065

तृतिय अंक

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगांब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान		
१५	नंदुरबार जिल्यातील अज्ञात स्वातंत्र्य लढा	डॉ. पुष्कर रमेश शास्त्री	७६-८३
१६	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील राष्ट्रवीरकारांचे शेतकीय प्रबोधन	प्रा. विशाल रामदास रोकडे	८४-८६
१७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महाड सत्याग्रहातील योगदान	डॉ. जगताप बाळासाहेब भिकाजी	८७-९३
१८	स्वातंत्र्य आंदोलनाचे अपत्ये : भारतीय संविधान	सोनाली व्यंकटेश बनबरे	९४-१००
१९	मराठवाड्यातील वृत्तपत्र वाटचाल (विशेष संदर्भ औरंगाबाद जिल्हा)	प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे	१०१-१०५
२०	सभासद बखरीत शिवरायांच्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन	डॉ. किशोर पाठक	१०६-१०८
२१	मराठवाड्यातील स्त्री चळवळीचा अभ्यास	डॉ. मुळे पी एम	१०९-११२
२२	स्वातंत्र्यसैनिक आणि इतिहाससंशोधनकार कै. द. ग. काळे	डॉ. मोहिनी उपासनी	११३-११५
२३	हैद्राबाद स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये किल्ले धारूर येथील आर्य समाजाचे योगदान	डॉ. अनंत दादाराव मरकाळे	११६-१२०
२४	महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार चळवळ योगदान : एक अभ्यास	प्रा. पवार बंडू थावरा	१२१-१२५
२५	महात्मा जोतीबा फुले यांचे समाज सुधारणा विषयक धोरण	प्रा. एम. जी. राठोड	१२६-१२९
२६	महाराष्ट्रातील स्त्रीयांचे नेतृत्व आणि स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान	प्रा.डॉ. रामकृष्ण गहिनीनाथ बोडखे	१३०-१३५
२७	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील आदिवासी जमातींचे योगदान	प्रोफेसर डॉ. मालू के . के.	१३६-१३८
२८	महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान: विशेष संदर्भ क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके	डॉ. रविंद्र शा. लोणारे	१३९-१४४
२९	राष्ट्रवाद उदयाकरिता आदिवासींचेस्वातंत्र्य लढे	डॉ. हेमलता यु. मुकणे	१४५-१४९
३०	मध्ययुगीन कला स्थापत्याचा गुप्त खजाना : आष्टी परीसर	डॉ. रवी सातभाई,	१५०-१५३
३१	सावरकरांचे क्रांतिजीवन:अंदमान आणि	प्रा. संतोष छगन शेलार	१५४-१५९

महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार चळवळ योगदान : एक अभ्यास

प्रा. पवार बंडू थावरा
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
कालिकादेवी कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय,शिरुर (का.) जि.बीड.
मो.नं. : 9421341531
ईमेल : pawarbt02@gmail.com

प्रस्तावना :

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. कोरडवाहू शेती, अन्नधान्याची तूट,शेतीची उत्पादकता, राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी तेल बियाण्याच्या उत्पादनाची पीछेहाट, उसाच्या उत्पादनात देशातील आघाडी, दूध उत्पादनात लक्षणीय वाढ असे महाराष्ट्राच्या शेतीचे संमिश्र स्वरूप आहे महाराष्ट्राचे क्षेत्रफळ 37 हजार 690 चौरस कि.मी. असून शेतीतील एकूण लागवड क्षेत्र 204 लाख हेक्टर्स आहे. सिंचन लाभ क्षेत्र 13.1 लाख हेक्टर आहे दुबार पिके घेण्याच्या बाबतीत भारतात महाराष्ट्राचा 18 वा क्रमांक आहे. तापी,गंगा,गोदावरी,भीमा,कृष्णा या नद्याच्या खोऱ्यांचा प्रदेश शेतीचा मुख्य विभाग आहे. सातपुड्याच्या रांगा व पश्चिम घाटाचे क्षेत्र शेतीच्या सुमारे 18 टक्के आहे व तेथील शेतीवर डोंगराळ भागामुळे मर्यादा पडल्या आहेत. असे असले तरी शेती विकासास निश्चीत वाव असल्याचे जाणवते. शेतीच्या विकासाचे दोन प्रकारे विचार करता येतो. संस्थात्मक सुधारणा अनुषंगाने जमीन कसणारा शेतकरी, जमीन मालक व शासन यांच्यात सुसंवाद साधणे, जमीन कसणाऱ्या कुळाची शेतकऱ्यांची पिळवणूक थांबवणे, विकास कार्यक्रम तळाच्या शेतकऱ्यापर्यंत येणे. जमीन सुधारणाविषयक कायद्याची नीट अंमलबजावणी करणे. या पद्धतीने शेती विकासाला चालना देणे,ब्रिटिश काळात महाराष्ट्रात रयतवारी पद्धत होती तिच्यात काही दोष आहे. जमिनीचा लहान तुकड्यात वाटणी जबर खंड व त्याच्या हक्काची अनिश्चितता इंची अल्प सुधारणा इत्यादी मुंबई राज्यात 1939 आली. शेती सुधारणेचे कायदे झाले. स्वातंत्र्यानंतर 1948, 1957,962,975 यावर्षी आणखी कायदे केले गेले. त्यात जमीन कसणाऱ्याची मालकी जमीन धारणेची समानता जमिनीचे विभाजन थांब कमाल जमीन धारणा कायद्याची अंमलबजावणी इत्यादीचा समावेश आहे बारा महिने ओलिताची जमीनधारणा 7.28 हेक्टर्स तर कोरडवाहू ची 21.85 हेक्टर्स ठरविण्यात आली 2.14 हेक्टर्स जमीन भूमिहीनांना वाटण्यात आली शेती महामंडळास 34.5 हजार हेक्टर जमीन ऊस लागवडीसाठी देण्यात आली दुसरा प्रकार म्हणजे तांत्रिक सुधारणा होत यात विस्तारित शेती हाताची असलेल्या क्षेत्रात सुधारित तंत्र अवजार यंत्रे सुधारित बी बियाणे खते कीटकनाशके प्राप्त पाणीपुरवठा आधीचा समावेश होतो. महाराष्ट्रातील सामाजिक आणि राजकीय चळवळीचा अभ्यास हा बराच व्यापक विषय आहे. या विषयाची तोंडओळख करून घेणे एवढ्या मर्यादित असा आपण काही मोजक्या चळवळीचा विचार करणार आहोत. चळवळीचा परिचय करून घेण्यापूर्वी एक खुणगाठ मनाशी

बांधावी लागते ती ही की,सामाजिक आणि राजकीय चळवळी निखळ स्वरूपात स्वतंत्रपणे विचारात घेणे अशक्य आहे. अनेक वेळा असा फरक करणे हे अवघड असते म्हणून महाराष्ट्रात राज्यशासनाचा व त्यावर पडणाऱ्या चळवळीचा प्रभाव जास्त प्रमाणात आहे. आपण स्थूल रुपात याचा विचार धावता मागोवा घेणार आहोत. शासन व त्या अंतर्गत वावरणारा समाज, समाजाच्या उत्थानासाठी कार्यरत असणाऱ्या चळवळींना संघटक संघटित स्वरूप असते. काही प्रासंगिक चळवळींना असे संघटित स्वरुप नसते आपण मुख्यत्वे करून व्यापक व संघटित स्वरूप असणाऱ्या सामाजिक आणि राजकीय चळवळीचा विचार करू शकतो.

गृहितके :

1) शेतमालाला योग्य भाव मिळाला पाहिजे.
2) शेतमालाच्या किमती स्थिर असल्या पाहिजेत.
3) शेतमालाच्या मागणी व पुरवठा यात समन्वय असणे.
4) समाजातील दुर्बल घटकांना संरक्षण देणे.
5) स्वस्त वीज पुरवठा करणे.
6) कामगारांच्या दर्जाचा अभ्यास करणे.
7) कामगाराच्या श्रमाची किंमत करणे.

उद्दिष्टये :

1) कृषी क्षेत्रातील अंतर्गत उपलब्ध साधनसामुग्रीचा योग्य वापर करणे.
2) देशातील विविध भागातील किमतीतील तफावत दूर करणे.
3) वाहतूक व्यवस्थित सरलता निर्माण करणे.
4) शेतीला उद्योग मानून त्याप्रमाणे संरक्षण करणे.
5) शेतकऱ्याचे जीवनमान उंचावणे.
6) कामगाराचे शोषण थांबविणे.
7) व्यवस्थापनात सहभाग वाढविला पाहिजे.

संशोधन पध्दती :

'महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार चळवळीचे योगदान : एक अभ्यास' या विषयाचे संशोधन करीत असताना वेगवेगळ्या सुंदर ग्रंथाचा म्हणजे दुय्यम साधनांचा वापर केलेला आहे. हे संशोधन करीत असताना वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

विश्लेषण :

महाराष्ट्रात शेतकरी चळवळीला चालना देण्याचे कार्य महात्मा फुले यांनी 1883 च्या सुमारास केले. त्यांनी शेतकऱ्याचा आसूड नावाच्या पुस्तकेत शेतकऱ्याच्या आर्थिक अवनतीचे विदारक चित्र रेखाटले. सावकार, जमीनदार वर्ग या काळी शेतकऱ्याच्या माणूस शोषण करीत होता. शेतकरी हा कर जातच जम्मत व मरत अशी फुल्यांनी शेतीला वैज्ञानिक व तांत्रिक आधार देऊन विकसित करण्याचे कल्पना मांडली. त्यांचा असा विश्वास होता की आधुनिक शेती केल्यास ही शेतकऱ्यांची दैनाअवस्था आहे ती संपेल. महात्मा फुले वासुदेव बळवंत फडके यांनी शेतकऱ्यांना बंडास प्रवर्तक केले. त्यानंतर जवळजवळ 75 वर्षाचा कालखंड हा शेतकरी

चळवळीच्या दृष्टीने अंधकारमय कालखंड आहे. महाराष्ट्रातील सर्वच पक्ष शेतकऱ्याचा वारसा सांगतात. स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळात या प्रश्नावर फारसा विचार होऊ शकला नाही.

महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीचा संपूर्ण भारताच्या कामगार चळवळीत अग्रस्थान आहे. कामगार चळवळीला जन्म देण्याचे काम सर्वप्रथम 1975 साली मुंबई नगरीने केले. मुंबईमधील कामगारांनी सोराबजी च्या नेतृत्वाखाली कामगारांच्या हितासाठी कायदा हवा या दृष्टीने चळवळ केली. गिरणी मालकांनी सरकारला हाताशी धरून हीच चळवळ मोडून काढली. 1891 नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी बॉम्बे मेल हँड्स असोसिएशन या नावाची संस्था स्थापन केली. भारतातील कामगार संघटना चळवळीचा प्रारंभ येथूनच झाला, ही एक लोक कल्याणकारी संस्था होती. या काळात संघाच्या स्वरूपाची अँग्लो इंडियन नावाची संस्था होती. 1897 स्थापन झालेल्या या संघटनेचे नाव amalgainated society of Railway Severnt of India होते. एकमेकांना मदत करणाऱ्या विमा संस्थेसारखे तिचे कार्य सुरु होते. 1905 च्या बंगाल फाळणीमुळे चळवळीने कामगारांना संघटित होण्याची प्रेरणा दिली.

शेतकरी संघटना चळवळ श्री शरद जोशी यांनी निर्माण केली आहे. सन 1979-80 च्या मध्यात या दृष्टीने त्यांनी पाऊल उचलले. जोशी हे विदेशात नोकरी करीत होते ते आयएस दर्जाच्या मोठ्या पगाराची नोकरी सोडून महाराष्ट्रात येऊन खेड्यात कोरडवाहू शेती करु लागले. जवळपास 12 कोटी लोकसंख्येच्या महाराष्ट्रात शेती व्यवसाय करताना शेतीचे प्रश्न सरकार समजून घेत नाही हे त्यांच्या निदर्शनास आले. शेतकरी सर्व ऋतूत शेतावर राबतो त्याला सुट्टी नाही स्त्रियांना बाळंतपणाची सुट्टी नाही सर्व शहरी सुविधा पासून शेतकरी फार दूर आहे. तसेच त्याला सातत्याने निसर्गाचा प्रकोपास तोंड द्यावे लागते. वादळ पूर दुष्काळ अतिवृष्टी पिकावरील रोग अशा अनेक संकटांना त्याला सामोरे जावे लागते. यातून थोडासा बाहेर पडला तर शेतीमाल बाजारात आणला तर त्याला योग्य भाव मिळत नाही. सरकारी अधिकारी,शहरी व्यापारी परत त्यांच्या शोषणासाठी टपलेले असतात. शेतकऱ्यांशी संबंधित सर्व जी यंत्रणा भ्रष्ट झालेली आहे. गरीब अज्ञानी अशिक्षित शेतकऱ्याचे काम होत नाही. या प्रश्नांना विचार करून शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळालाच पाहिजे. या एक कलमी कार्यक्रमाच्या आधारावर शेतकरी चळवळ शेतकरी संघटनेच्या नावाने सुरू केली. गेली मार्च 1981 मध्ये त्यांनी निपाणी येथे तंबाखू उत्पादक शेतकऱ्यांचे आंदोलन घडवून आणले. व्यापारी पडत्या भावाने तंबाखू खरेदी करतात तंबाखूच्या पिकासाठी लागणारे कर्ज व पत जीव्हीके साठी लागणारे कर्ज व्यापारी सावकार देतात व चक्रवाढ व्याजाने वसुली करतात या अन्यायाच्या परिमार्जनासाठी आंदोलन छेडले गेले यातून शेतकर्‍यांमध्ये आपल्या गणितीकेची जाणीव निर्माण झाली. 20 सप्टेंबर 1981 रोजी त्यांनी नाशिक विभागातील पिंपळगाव बसवंत येथे कांदा,ऊस आंदोलन घडवून आणले त्यावेळी कारखानदार आपला माल उत्पादित करतो त्यावेळी तो आपल्या मालाची किंमत ठरवून टाकतो. त्याच्या सारखा अधिकार शेतकऱ्यांला देखील असला पाहिजे. शेती व्यवसाय नेहमीच बट्ट्यांचा राहिला आहे. या वेळी शासनाने ऊसाला तीनशे रुपये टन भावाने व कांद्याला सत्तर रुपये क्विंटल भाव ठरवून दिला. उत्पादन खर्चाच्या तुलनेत हा भाव अत्यंत कमी होता. मजुरी,खते, औषधे हे खूप महाग असल्यामुळे या पिकांना रास्त भाव मिळालाच पाहिजे. त्यासाठीही आंदोलन झाले शासनाने गोळीबार, लाठीमार केला काही लोकांचा बळी गेला या आंदोलनामुळे मध्यवर्ती

शासनाला जाग आली काही प्रमाणात भाव वाढून देण्याचे मान्य करण्यात आले. त्यानंतर त्यांनी विदर्भ कापूस आंदोलन घडवून आणले कापडाच्या किमतीत सतत वाढ होत आहे, मात्र कपाशीचे भाव वाढत नव्हते. शासन इतर देशातून 900 रुपये क्विंटल दराने कापसाची खरेदी करतेय मात्र येथील शेतकऱ्यांना 700 भाव देणे परवडत नाही असे म्हणत होते. या आंदोलनामुळे शासनाला कापसाच्या भावाचा विचार करणे भाग पडेल 1982 मध्ये त्यांनी दूध भात आंदोलन खानदेशात उभे केले.

शेतकरी संघटनेचे कार्य शेतकरी आंदोलनाचा मुख्य गाभा होत आहे. शेतमालाची रास्त किंमत ठरविणे अत्यंत गुंतागुंतीची आहे. उपलब्ध उत्पादन विकत घेण्यास शासन असमर्थ आहे उत्पादित मालाची साठवण प्रतवारी वाहतूक पॅकिंग विक्री निर्यात या संदर्भात सरकार समर्थ आहे त्यासाठी उत्पादन नियंत्रण करणे इष्ट ठरत नाही ग्राहक व शेतकरी यांचे हे तपासून त्यातून मार्ग काढणे आवश्यक आहे. यासाठी संघटनेने प्रयत्न रहाणे आवश्यक आहे. अजूनही बड्या शेतकऱ्याकडून लहान शेतकऱ्यांचे शोषण होते हे थांबणे गरजेचे आहे. एकंदरीत यासाठी आर्थिक धोरणाची दिशा बदलावी लागणार आहे. संघटनेच्या प्रयत्नामुळे शासनाच्या काही बाबतीत पुढाकार घेतलेले दिसतो. कृषी संशोधनाची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचण्याच्या कार्य कार्यक्रमाला चालना मिळाली आहे. त्या दृष्टीने प्रशिक्षण व भेट योजना सुरु करण्यात आलेली आहे. गुंठे पर्यंत जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांना खते व बियाणे मिनी कीट मोफत वाटली जाऊ लागले आहे. प्रायोगिक तत्त्वावर पिक विमा योजना लागू करण्यात आली आहे. दांडेकर समितीने प्रादेशिक असमतोल निर्मितीच्या संदर्भात अहवाल तयार केला. त्यामुळे समतोल विकासाला गती मिळाली आहे. मराठवाडा,कोकण,विदर्भ यासाठी अनुशेष भरून काढण्याचा प्रयत्न होत आहे. शास्त्र पीक उत्पादन पद्धती आंतरपिकाचा अवलंब होऊ लागला आहे. दोन हजार पर्यंत एक कोटी हेक्टर पडीक जमीन लागवडीखाली आणण्याचा संकल्प आहे. लघु पाटबंधारे योजनाकडे लक्ष केंद्रित करण्यात येत आहे. यात सिंचन तलाव, पाझर तलाव, कोल्हापूर बंधारा सिंचन योजना नलिका खूप तलावाच्या आधुनिक करण्याचा समावेश आहे. पाणी आडवा पाणी जिरवा घोषणा देण्यात आली आहे. एकंदरीत शेतकरी संघटनेने शासनाला शेतकऱ्यांच्या समस्यांकडे डोळे उघडून पाहण्यास लावले आहे ही फलश्रुती निश्चित म्हणावी लागेल. शेतकरी संघटनेच्या वतीने आर्थिक स्वातंत्र्याचा बळीराजा दिवस 26 जानेवारी 1993 ला साजरा केला. शेतकरी संघटनेच्या अध्यक्षपदी पाशा पटेल यांची निवड झालेली असून महिला आघाडी अध्यक्षपदी सरोज काशीकर यांची नियुक्ती झाली आहे. लक्ष्मीमुक्ती कार्यक्रमांतर्गत दहा लाख महिलांना शेतीवर मालकी हक्क मिळवून देण्यात आला आहे. एकच सातबाराच्या उताऱ्यावर स्त्री-पुरुष मालकी दर्शविली जाईल. या चळवळीला यश पदरी पडत आले असले तरी अजून पुष्कळ अशी वाटचाल करायची आहे. याचे भान ठेवणे आवश्यक आहे. राजकीय पक्ष संघटनेला, नेत्याला आपल्या लावण्याचा उद्योग करीत असतात त्यापासून स्वतंत्र स्वयंपूर्ण आत्मनिर्भरता शेतकऱ्याच्या अखंड एकजूट कायम ठेवण्यासाठी चळवळीचे रहस्य दडलेले आहे अगदी अलीकडेच व्यापार पद्धतीचे अमेरिकन वर असलेले डंकेल प्रस्ताव येऊ घातला आहे. भारतातल्या शेतकरी संघटनांमध्ये त्यात दोन गट ठळकपणे वेगळ्या भूमिका घेऊ लागले आहेत. शरद जोशी डंकेल प्रस्ताव च्या बाजूने ठामपणे उभे आहेत तर महेंद्रसिंग टिकेत डंकेल प्रस्ताव विरोधी भूमिका घेत आहेत. शरद जोशी म्हणतात

 ISSN: 0974-3065

की गेली दहा वर्षे शेतकरी या मागणीसाठी येत आहेत. या शेतीमालाला योग्य भाव मिळावा व इतर मागण्या डंकेल प्रस्ताव पुरस्कार करीत असल्यामुळे त्या शेतकऱ्याच्या विरोधात नाहीत. डंकेल प्रस्ताव जागतिक व्यापार अधिक खुला व्हावा यासाठी 1948 गॅट करार करण्यात आला. सध्या या करारांतर्गत 108 देश आहेत एकशे आठ देशात व्यापार करतात सुमारे 3500 अब्ज डॉलरचा व्यापार या देशात होतो. गॅटने विविध भागातील देशांना एकत्र येऊन करार करण्यास व परस्पर व्यापारासाठी मुभा दिली. मात्र करारा बाहेरील देशांना व्यापारात अधिक अडथळे आणू नयेत अशी ही अट घातली. पण ही आठ पाळली जात नाही म्हणून नवा प्रस्ताव मांडला जागतिक व्यापार अधिक खुला व्हावा हा उद्देश त्या पाठीमागे आहे त्यात स्वतंत्र प्रजेने संशोधन करून तयार केलेल्या वस्तू ला 20 वर्षे हक्क संरक्षण दिले जावे. व्यापार गुंतवणुकीस मुक्त परवानगी द्यावी, तसेच सेवा व्यवसायात मुक्त प्रवेश द्यावा. या तरतुदी बरोबर शेती विषयी काही तरतुदी आहेत त्यांना धान्य निर्मितीलाही सबसिडी दिली जाते ही बंद करावी स्वस्त धान्य दुकाने फक्त गरिबासाठी द्यावीत यासाठी सरकारने काहीशी अनुकूलता दाखवली आहे. मात्र अद्यापि या प्रस्तावनेतील तरतुदीस संपूर्णपणे समाजासमोर आले नाही. त्यामुळे त्यांच्याविषयी मत व्यक्त करणे कठीण आहे. शेतकरी संघटनेत दुफळी निर्माण होऊ नये या दृष्टीने सजग राहणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

1) शेतकऱ्याच्या मालाला योग्य भाव मिळाला पाहिजे.
2) शेतकऱ्यांमध्ये एक जूट असणे आवश्यक आहे.
3) शेतकऱ्यांना बी-बियाणे वीज मोफत मिळाली पाहिजे.
4) शेतकऱ्यांनी आधुनिक शेतीकडे वळले पाहिजे.
5) शेतकऱ्यांनी आधुनिक तंत्राचा वापर करून शेतीमध्ये उत्पादन वाढविले पाहिजे.

संदर्भ सुची :

1) प्राध्यापक भिवसन कर के एस महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद 02 ऑक्टोबर 2008.
2) डॉक्टर सुनील शिंदे प्राध्यापक सुरेश भालेराव एज्युकेशनल पब्लिशर जून 2013.

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

तिफण

वर्ष : १२ वे । अंक २ रा
जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर - २०२१

लोककवी वामनदादा कर्डक विशेषांक

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक / लेखक-संशोधक	पृ. क्र.
1.	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - प्रा. डॉ. रमेश श्रीरंग औताडे	1 – 6
2.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांची लोकगीते - प्रा.डॉ. दिलीप सावंत	7 - 10
3.	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील बौध्द तत्वज्ञान - डॉ. लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव	11 – 13
4.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील बौध्द तत्वज्ञान - डॉ. उत्तम हरिबा कांबळे	14 - 17
5.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - सुनील स कांबळे/ डॉ. संदिप बनसोडे	18 - 22
6.	वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - प्रा.डॉ.प्रेमला मुखेडकर	23 - 26
7.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता व नाटकीयता - डॉ. संदीप अ. बनसोडे / रामेश्वर गिरधर देवरे	27 - 29
8.	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - शारदा किशन धामणगावकर	30 - 33
9.	लोककवी वामनदादा कर्डकांच्या बुध्दगीतांचे सामाजिक महत्त्व - प्रा. डॉ. शिवाजी संभाजी गायकवाड	34 - 36
10.	लोककवी वामदादा कर्डक यांची महिला गीते - प्रा.डॉ. आशा सोपान गिरी	37 - 40
11.	वामन दादाकर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता आणि निसर्ग प्रतिमा - प्रा. विक्रम उ. मोरे	41 - 44
12.	वामनदादा कर्डक : नव्या युगाचा शाहीर - प्रा. देवेंद्र बाबुराव निकम, प्रा. डॉ. म. सु. पगारे	45 - 48
13.	मानवतावादी कवी वामनदादा कर्डक यांच्या काव्यातील मुल्यविचार - प्रा. डॉ. बाळासाहेब लिहिणार	49 - 52
14.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या लोकगीतांचा अभ्यास - प्रा. डॉ. डी. ए. पाटील	53 - 56
15.	वामनदादा कर्डक यांच्या लोकगीतांतील सामाजिकता - डॉ.नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	57 - 59
16.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - प्रा.डॉ.कोतमे धिरजकुमार सत्येकाल	60 – 62

वामनदादा कर्डक यांच्या लोकगीतांतील सामाजिकता

- डॉ.नवनाथ ज्ञानोबा पवळे
कालिकादेवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
शिरुर (का.) मो.नं.9421477854

वामनदादा कर्डक यांचा जन्म 15 ऑगस्ट 1922 साली देशवंडी ता.सिन्नर जि.नाशिक येथे झाला. वामनदादा कर्डक यांनी आपली कविता घेवून दलितांच्या झोपड्यझोपडयातून गेले. आपल्या कविता मागची भूमिका स्पष्ट करतांना ते म्हणतात, "मी जेथे जन्मलो, ज्या मातीत वाढलो आणि ज्या अन्यायाखाली भरडला गेलो त्यांची मला आठवण आहे. ती कैफियत मी शब्दांत मांडतो त्याला तुम्ही कविता म्हणा किंवा म्हणू नका मला जे प्रामाणिकपणे जाणवे ते मांडले." त्यांची बाबासाहेबांच्या विचारावर अस्सीम श्रध्दा आहे त्यांच्या नेतृत्वावर त्यांचा विश्वास आहे त्यांनी दलितांच्या मनात जळजळी अंगार पेटविला. अनन्य प्रतिभेचा गीतकार याच शब्दात वामनदादांचे वर्णन करावयास हवे. वामनदादांनी आपल्या गीतामधून संपूर्ण समतेचे स्वप्न चितारले वामनदादांनी समता या मुल्याचा सामाजिकतेचे प्रतिरुप मानले आणि आपल्या गीतांमधून या संपूर्ण समता संस्कृतीचा आयुष्यभरउद्घोष केला आहे. आंबेडकरी चळवळीच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी आपले उभे आयुष्य वेचणारे लोककवी म्हणून ओळखले जाते. वामनदादांची पहाडी आवाजातील लोकगीते हजारोच्या जनसमुदाय ऐकताना दिसतो ही किमया केवळ त्यांच्या आवाजाची नव्हे तर आशयाची आहे. दादांची गीते लोकजीवनाचा वेध घेणारी आहेत. त्यामुळे त्यात वक्तृत्व ही आले आहे. पण हे वक्तृत्व उसने नाही ते लोकमनाला थेट भिडणारे आहे. शाळेची पायरी न चढणाऱ्या वामनदादांची ही लोकगीतातील शब्दांची सुस्कांकरीत जडणघडण आहे

लोकगीत हे मराठीचे सौंदर्य मानले जाते तर शाहिरी काव्यामुळे किंवा लोकगीतामुळे मराठी कवितेचा उष:काल झाला. अशा पेशवेकालीन शाहीरांना डोळ्यांपुढे ठेवून समीक्षकांनी गौरविले आहे पेशवाईच्या काळात मोठया प्रमाणात अस्पृश्यता आणि वेठबिगारी वाढली होती. स्त्रियांना त्या काळात कोणत्याच प्रकारचे सामाजिक स्थान नव्हते. केवळ चूल आणि मूल एवढाच तिचा दर्जा होता. युध्दावर अनेक दिवस बाहेर काढणाऱ्या सौनिकांसाठी पेशवाईतील शाहीरांनी स्त्रियांच्या शृंगाराचे भडक वर्णन लिहिण्यात अनेक शाहीर अडकले तर सामाजिक चळवळीचा वेध घेऊन लोकगीतकारही याचवेळी समोर आले. त्यात शाहीर अमर शेख, लोककवी वामनदादा कर्डक लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे आदीचा समावेश होता. लोकगीतातून प्रामुख्याने कष्टकरी, कामगार, शेतकरी, मार्क्सवादी, स्त्रीवादी दलितांची चळवळ, स्वातंत्र्याची आणि संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, प्रामुख्याने माणसांच्या आणि माणुसकीचा धर्म वृध्दिगत करणाऱ्या दृष्टीकोणतून प्रयत्न झाले. लोकगीतांमधून घडणाऱ्या समाजच्या मूलाधार प्रबोधन हा आहे. समाजातील विषयमतेवर कोरडे ओढत वामनदादा लोकगीतातून दाहक वेदना मांडतात

तुम्हाला चीड यावी तिची ठिणगी उडावी
भुकेल्या माणसाची भूक जाळीत जावी
कविता हीच आता जगाचे गीत व्हावी

वयाच्या 20 व्या वर्षापासून आपल्या साध्यासोप्या शब्दातून लोकभाषेतून शाहीरी रचना, कवणे गीते याव्दारे लोककवी

वामनदादांनी जनजागृती केली. वामनदादांची गीते म्हणजे कोंडलेल्या मनाचा हुंकार आहे. अनेक गीतांमधील लोकजीवनाच्या प्रतिमा कर्डकाच्या साधनेची साक्ष देतात. वामनदादांच्या काव्य निर्मितीचा केंद्रबिंदू मानव होता. म्हणूनच वामनदादा म्हणतात,

माणसा इथे मी तुझे गीत गावे
असे गीत गावे, तुझे गीत व्हावे.

मानवता, क्षमता बंधुभाव, शील, करुणा, मैत्री या तत्त्वांवर दादांची लोकगीते आधारीत आहेत आंबेडकरी भक्ती, दलित, शोषित, स्त्रीमुक्ती जातीव्यवस्था मनोरंजनातून प्रबोधन या विषयावरही दादाची लोकगीते आहेत. वामनदादांनी जो पर्यंत आपण जीवंत आहोत. तोपर्यंत फुले, शाहू, आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रसार करावयाचा अशी ध्येयनिष्ठ आत्मनिष्ठा होती. अमानुष अमानवीय परंपरा कायमच्या संपवायच्या असतील तर फुले, शाहू आंबेडकरांच्या परिवर्तनाची तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार केला पाहिजे असे वामनदादाना वाटत होते.

वामनदादांच्या गीतातून दैन्य, दारिद्र्य, असहाय्यता, अन्याय, जुलूम इत्यादी घटकांचे तीव्र पडसाद पडतात या सर्व घटकांवर मात करण्यासाठी बुध्दफुले,आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान समजून घेऊन त्यातून मार्ग निघू शकतो. "भीमाचे ज्ञान म्हणजे आंबेडकरवादच होय, हे भीमाचे ज्ञान म्हणजे आंबेडकरी समाज वादच होय. या समाजवादाच्या विषयासाठी दुनियेतल्या सर्व गरीबांनी आता संघटीत मात्र व्हायला हवे, या संघटीत उठावापोटीच संपूर्ण समतेची संस्कृती म्हणजे न्यायी जग जन्माला येईल हाच वामनदादांच्या गीतसृष्टीचा इत्यर्थ आहे."[1]

आंबेडकरी विचार आत्मसाथ केल्याने परिवर्तन आपोआप होईल, माणसाला माणूस म्हणून जगू न देण्याची अमानुष रुढी परंपरा आपल्या भारतात आहे. त्यातल्या त्यात ती हिंदू धर्मात मोठया प्रमाणात पहायला मिळते ती हिंदुत्वांची देणगी आहे असे वामनदादा म्हणतात ही प्रचलित पध्दती नष्ट करण्यासाठी वामनदादा अवाहन करतात.

"नको हिंदुत्व बंधुत्व नाही इथे
नीच गणले कुणा, थोर कोणी इथे
संस्कृती आंधळी ही लुळीपांगळी||1||"[2]

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय यांची प्रस्थापना करावयाची असेल तर हिंदुच्या रुढी, परंपरा नाहीशा करा, असे वामनदादा दलितांना नव्हे तर सर्व धर्मियांना आवाहन करतात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भाषणात नेहमी म्हणत गुलामाना गुलामीची जाणीव करुन द्या म्हणजे तो अन्याया विरुध्द पेटून उठेल वामनदादा हाच विषय पकडून आपल्या गीतात मांडतात आणि दलितांना अवाहन करतात.

"नव्या भारताला, नको चोर मालक
नको चोर मालक, नको चोर मालक
चोरांचे इथे कामकाज .... या रे सारे भूमीचे गुलाम"[3]

पुरोगामी विचार स्वीकारलेल्या भारतात गुलाम, चोर,मालक नोकर या शब्दांना स्थान नाही. स्वातंत्र्योत्तर भारतात मूठभर लोकांच्या हाती सत्तेच्या चाव्या जाऊ देऊ नका असे अवाहन दादा करतात.

"आधी माणुसकीने लुटू न्यायाची शिखरे चढू
जरी आडवे आले कडू रणी पाडू अथवा पडू
टोल्याला टोळे दोन तरी देऊन येऊ"[4]

न्यायाने माणसाने कितीही आपला अधिकार मागितला नि तो मिळाला नाही, तर शेवटी कायदा हातात घेतल्याशिवाय पर्याय नाही असेही वामनदादा म्हणतात. जी जात नाही ती जात या व.पू.काळे यांच्या व्याख्येचा मोठा आशय वामनदादांच्या गीतातून प्रतीत होतो जातही आपल्या भारतीय समाजव्यवस्थेला लागलेली किड आहे, परंतु भिमाच्या क्रांतीने भारतात परिवर्तन येऊ पाहत आहे. असा आशावाद वामनदादा आपल्या गीतातून सांगतात

"जात होऊन आमच्या पडली होती गळी
त्या सटवाईची आम्हीच भरली तळी
असं तिचं शिरकणं माझ्या भीमानं केले"[5]

जन्मजात प्राप्त होणारी सटवाई मरेपर्यंत छळणारी असते ही जातरुपी विष पेरणारी सटवाई माझ्या भीमाने कायमची उचलून

फडकण्याचं काम केलं. आता हे भीम गेल्या पाठीमागे तुम्ही जातकी सरकारे फेकून देण्याची, कामाची कातीन मदतीसाठी कामगिरी करा असे वामनदादा या गीतातून आवाहन करतात. वामनदादा कर्डकांनी गीत समजून घेत असताना त्यांच्या गीतातील भाषा अत्यंत साधी, सोपी आणि परिचित आहे कारण मुळात वामनदादांनी उच्चभ्रू समाजासाठी गीतरचना केली नाही. अगदी सर्वसामान्यतल्या सामान्य माणसासाठी गीतरचना केली. त्यांच्या गीतांचा वाचक व गाणाऱ्या वेळी श्रोतादेखील अडाणी, अशिक्षित होता. त्यामुळे साहजिक त्यांची भाषा ही अडाणी अशिक्षित लोकांचीच भाषा होती. वामनदादांनी आपल्या मनातील विचार अत्यंत साध्या, सोप्या पद्धतीने व्यक्त केले आहेत. तरी वामनदादांनी कल्पनाशक्ती गीतात वापरलेली प्रतिमासृष्टी यामुळे दादांची रचना सौंदर्यपूर्ण झाली आहे याविषयी प्रा अशोक जोंधळे म्हणतात, "कवी व्यापार म्हणजे आपल्या मनातील भावार्थ सुंदर पध्दतीने मांडणे होय. व्यापारी ज्या प्रमाणे योजना करतो नेमके तसेच, परंतु वेगळ्या पध्दतीने कवी सुंदर भाषेची योजना करतो. मग अलंकार, प्रतिमा रूपक, प्रतिक विशिष्ट योजना कवी करतो."[6]

वामनदादांनी अडाणी समाजाची बोलीभाषा स्वीकारली व तीचे माझ्या गीतांची भाषा बनली. "शब्दांना केवळ अर्थच नसतो तर भावही असतात आणि शब्दांचे अर्थ अणि भावना एकत्रितरित्या अशिक्षित समाज बांधवांवर रुजविणे म्हणजे लोकशिक्षण अशी वामनदादांची धारणा आहे. या धारणेमुळेच आंबेडकरी विचारांचा लोकशिक्षक अशी वामनदादांची प्रतिमा झाली आहे. त्यांनी शब्द, नाद, कल्पना, आणि भावना यांचे मर्म जाणून आपली कलाकृती निर्माण करून प्रभावीपणे समाजापुढे सादर केली"[7] वामनदादा दलित समाजाचे एका अर्थाने लोकशिक्षकच होते. सर्वसामान्याला आपले प्रबोधन समजावे हाच हेतू वामनदादांचा होता. सहज सर्वसामान्य व्यक्तीच्या हृदयाला भिडेल अशीच रचना त्यांनी केली आहे. वामनदादांच्या साध्या, सुलभ रचनांमुळे गाणी लोकगीत झाली बाबासाहेबांचं तत्वज्ञान दादांच्या गीतांमधील मुळ आशय आहे बाळासाहेबांचा अर्थशास्त्रांची दृष्टीकोन दादांनी अतिशय सोप्या शब्दांमध्ये व्यक्त केला आहे.

"सांगा आम्हाला बिर्ला, बाटा, टाटा कुठाय हो।
सांगा धनाचा साठा, आमचा वाटा कुठाय हो"[8]

पुर्वापार स्थापित असलेली आर्थिक विषमता भांडवलशाहीतून सामान्यांचं होणारे आर्थिक शोषण दादांनी सहजतेने परंतुथेटपणे वरील रचनेत मांडले आहे.

समारोप :

अशाप्रकारे वामनदादांनी जवळपास साठ वर्ष प्रतिभाशाली कवित्वाचा आणि गायकीचा झंझावात महाराष्ट्रात वेगवान राहिला. बुध्दांचं अहिंसक विचारदर्शन, शिवराय व शाहूचं सामाजिक न्यायतत्व, म.फुले यांचे सनातन्यां विरूध्द सूक्ष्म सत्यशोधन आणि बाबासाहेबांचे समतामुलक तत्त्वज्ञान दादांनी परिश्रमपुर्वक आत्मसात केले होते सहज,सुलभ गावरान भाषा, लोककलेतील गावरान भाषा, पारंपारिक संगीत, आत्मभान जागृत करणाऱ्या शब्दकळा आणि दादांच्या खड्या परंतु मधूर आवाजातील गायकी यामुळे त्यांचं गाणं लोकांच्या ओठांवर आले आणि परिवर्तनाच्या चळवळींचं ऊर्जाबळ बनले निखळ मनुष्यतेचे उद्घोष करणाऱ्या क्रांतीकारी गीतांच्या दुर्लभ आविष्कार असलेल्या दादांचं वादळ वा त्यासारखं व्यक्तित्व म्हणूनच अजरामर राहिलेलं आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

1) वाघ गंगाधर, 'आंबेडकरी विचार जनमनात रुजविणारा महाकवी, वामनदादा कर्डक, राहुल प्रकाशन,व्दितीयावृत्ती, 2011, पृ.24
2) तत्रैव, पृ.148
3) गायकवाड माधवराव, जाधव सागर,'महाकवी वामनददा कर्डक खंड-2' पृ.391
4) प्रा.जोंधळे अशोक, डॉ.वसेकर केशव 'हे गीत वामनाचे',पृ.15
5) तत्रैव, पृ.17
6) तत्रैव, पृ.27
7) वाघ गंगाधर, 'आंबेडकरी विचार जनमनात रुजविणारा महाकवी वामनदादा कर्डक',पृ.176
8) प्रा.गंगाधर आहिरे,'सांगा धनाचा साठा, आमचा वाटा कुठे हाय हो!' दै.लोकमत, दि.14 ऑगस्ट 2021

◆◆◆◆◆

ISSN : 0974-3065

द्वितीय अंक

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगांब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शोधनिबंधांचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१	यशवंतराव होळकर यांची लष्करी व्यवस्था	महेशकुमार भगवानराव चौरे	१-८
२	जनाबाई माधवराव रोकडे कार्य आणि कर्तृत्व	डॉ. सपकाळ रामेश्वर विक्रम	९-१४
३	बंगालचा नवाब सिराजउद्दौला आणि ब्रिटीश	डॉ. सचिन उत्तमराव हंचाटे सहयोगी	१५-२८
४	महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे नेतृत्व आणि स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान	डॉ. पी. बी. सिरसट	२९-३३
५	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान	श्री. दराडे नवनाथ एकनाथ डॉ. सविता गंगाधरराव मुंढे	३४-४०
६	महानुभाव संप्रदायाच्या भाषिक व सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास	सतिष उत्तमराव रिंढे	४१-४५
७	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांचे योगदान विशेष संदर्भ : बीड जिल्हा	प्रा. डॉ. प्रशांत सावळे	४६-५४
८	मुंबईतील ब्रिटिश कालीन कामगार क्षेत्रातील स्त्रियांची स्थिती	प्रा. दिलीप भिमराव गिऱ्हे	५५-६०
९	भक्ती चळवळीची सामाजिक फलश्रुति	डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	६१-६४
१०	भारतीयांचे इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र लढे एक : ऐतिहासिक अध्ययन	प्रा. डॉ. नाईक एन. डी.	६५-६९
११	रायगड जिल्यातील आद्यक्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांचे कार्य	प्रा. डॉ. पाथरकर एस. व्ही.	७०-७५
१२	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी चळवळ : विशेष संदर्भ पारनेर तालुका	गवारी विश्वास रोहिदास डॉ. उत्तम अप्पासाहेब पठारे	७६-८३
१३	1857 चा स्वातंत्र्य समर आणि मराठवाडा	प्रा. डॉ. शिंदे अनंत नामदेवराव	८४-८८
१४	क्रांतिगुरु लहुजी साळवे यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान	प्रा. डॉ. ताडेराव राज भुजंगराव	८९-९७
१५	राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग	प्रा. डॉ. सखाराम मारुती वांढरे	९८-१०५
१६	लोकशाहिर अण्णा भाऊ साठे आणि	डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण	१०६-११३

 ISSN: 0974-3065

भक्ती चळवळीची सामाजिक फलश्रुति

डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे
कालिकादेवी कला, वाणिज्य
विज्ञान महाविद्याल,शिरूर का.
मो.नं-9421477854

प्रस्तावना:-

भक्तीचळवळ हे पारंपारिक सांस्कृतिक बंडाचे महाराष्ट्रीय स्वरूप होते. संताच्या चरित्राचे व कर्तुत्वाचे वस्तुनिष्ठ आणि ऐतिहासिक दृष्टीने मूल्यमापन केले तर असे दिसेल की,महाराष्ट्राची प्रादेशिक अस्मिता व देशी भाषेतील विचारधन यांची निर्मिती संतानी प्रवर्तित केलेल्या भक्तीपंथाकडून झाली.ज्याकाळात भक्ती चळवळीचा उदय झाला त्या काळाकडे दृष्टी टाकली तर त्याची प्रचिती येऊ शकते.

संत चळवळीचा उदय तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात म्हणजे यादवांच्या राजवटीत झाला.स्वतः यादव राजे वैदिक धर्माचे पुरस्कर्ते असल्यामुळे बहुतेक लोकांचे आचरण श्रती- स्मृती पुराणोक्त पद्धतीप्रमाणेच असावे. समाजाची रचना विषमधारी परंपरेला साजेशीच होती. तसेच तंत्रोपासकांच्या वाममार्गी तंत्र साधनेमुळे उच्चवर्णीयांत मद्य-मांस मैथुनादी या पंच म कारांच्या सेवणाला प्रतिष्ठा लाभून धर्माचरणात कमालीची अनैतिकता माजून राहिली होती. वर्णभेद ,जातिभेद,रोटीभेद,बेटीभेद आणि नाना दैवते नाना उपासना यामुळे समाजात सर्वत्र विस्कळितपणा आला होता. पशुतुल्य जीवन जगणाऱ्या बहुजन समाजातील अज्ञान, भीती, दैन्य व दुर्बलता यामुळे त्यांचे जीवन उथळ व संकुचित बनले होते."१ याच काळात मुस्लिम सत्ताधीशांचे बळ वाढत चालल्याचे दाखले मिळतात. नामदेवाच्या एका अभंगात 'राजे भ्रष्ट यवन झाले' या ओळीचा अर्थ तोच घ्यावा लागतो. वि. का राजवाडे लिहितात की," रामदेवराय हा लढवय्या पुरुष नव्हता, सातारच्या शाहूराजा सारखा सुखोपभोगी सैल व मृदू माणूस होता. हरिदास शास्त्राच्या संभावना,मानभावांचे संवाद, हेमार्दीची वृत्ते,उद्यापने इत्यादी परमार्थिक बाबतीत त्याचा सर्व वेळ खर्चीला जाऊन सैन्य व राज्य याच्यासाठी याच्या तयारीकडे त्याचे

बिलकुल लक्ष नव्हते" 2 त्यामुळे यादवाच्या राजकीय सत्तेला ओहोटी लागली होती. तर दुसरीकडे राज सत्तेमुळे वैदिक धर्माची जी पकड होती ती सैल होत चालली होती. श.बा दांडेकर या परिस्थितीवर भाष्य करताना लिहितात "वैदिक धर्म जरी अद्यापि तगून होता तरी त्याचा पूर्वीचा जोम व पर धर्माशी टक्कर देण्याची शक्ती ही आतून बरीच पोखरली गेली होती .यावेळी वैदिक धर्माचे यज्ञीय स्वरूप केव्हाच पालटून गेले होते. आणि पूर्वीच्या आचार-विचारातील महत्त्वाचे रूपांतर झाले होते. वृत्ते उघापने, नियम, मंत्रतंत्र, जडीबुटी, तीर्थयात्रा, नाग ,बहिरोबा ,देवी देवते, भुतेखेते इत्यादीची पूजा याचा नुसता सुकाळ झाला होता."3 इतकेच नव्हे तर ज्याच्या खांद्यावर निकोप पण सनातन धर्म राखण्याची जबाबदारी होती तेही या प्रवाहांमध्ये वाहत चालले होते.

उद्देश-

१) भक्ती चळवळीचा शोध घेणे.

२)भक्ती चळवळीचा समाजासाठी काय उपयोग आहे हे शोधणे.

३) भक्ती चळवळीची शिकवण समजावून घेणे.

४) भक्ती चळवळीचे सामाजिक योगदान समजून घेणे.

समीक्षा पद्धती-

या शोधनिबंधासाठी सामाजिक,समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धती व आकलन समीक्षा पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे.

या सर्व परिस्थितीचा फायदा इतर पंथीयांनी घेऊन आपल्या लोकमताचा पाठिंबा मिळवण्याचा प्रयत्न चालविला त्यामुळे अनेक संप्रदाय व पंथ या काळात जोरात होता. दांडेकर यांच्या मते "वैदिक धर्माविरुद्ध असे निदान तीन अवैदिक पंथ वैदिक धर्माला पोखरण्याचे काम करत होते. ते म्हणजे १)जैन २)लिंगायत आणि ३)महानुभाव या शिवाय खुद्द वैदिक धर्मातही पंथ, उपपंथ काही कमी नव्हते. त्यामध्ये रामानुजाचार्य चा विशिष्टा व्दैतवादी भागवत धर्म, नाथपंथ ,पंढरपूरचा भागवत धर्म अथवा वारकरी पंथ"४इत्यादी या सर्व संप्रदायामध्ये आपापसात तीव्र संघर्ष होते.

संत चळवळीचे सामाजिक योगदान*

प्रसिद्ध इतिहासकार वि.का राजवाडे यांनी भक्ती चळवळीचे सामाजिक योगदान नाकारताना संताने महाराष्ट्राला दुबळे केले. असे विधान करून "संतांनी टाळ कुटण्या शिवाय कोणतीही जागृती घडवून आणली नाही" असे मत मांडले तर दुसरीकडे रानडे प्रभृतीनी संत चळवळीमुळेच शिवरायांना राज्य स्थापनेची पार्श्वभूमी निर्माण झाली असे म्हटले तर तिसरीकडे संत चळवळीने प्रस्थापित व्यवस्थेला मजबूत करण्याचे काम केले असे म्हटले गेले या तिन्ही प्रवाहांचा साधक बाधक विचार झाला आणि अजूनही होत आहे.

भक्ती चळवळीचा उद्देश जुन्या संस्था उखडून फेकण्याचा किंवा समाज रचना बदलण्याचा मुळीच नव्हता परंतु भक्ती या एकाच धाग्यात सर्वजातीय समाजाला गुंफण्याचा प्रयत्न या चळवळींनी केला.

१) मानव सेवा-

बऱ्याच लोकांचा असा समज आहे की भक्ति पंथ हा आडाणी लोकांचा पंथ आहे. त्यांचा ज्ञानाशी काही संबंध नाही. भोळीभाबडी भक्ती हाच या पंथाचा आदर असल्यामुळे हजारो लोक त्यात सामील झाले परंतु हा समज बरोबर नाही खरे तर भक्ती पंथाने कधी विद्वत्तेचे अवडंबर माजविले नाही. परंतु त्यांनी अंध भक्तीला ही कोठे थारा दिला नाही. कर्मठपणा चे बंड व कर्मसंन्याशाचे खुळ हे दोन्हीही या पंथाने चालू दिले नाहीत.

भक्ती पंथाचे स्वतःचे असे वेगळे तत्त्वज्ञान आहे. परमेश्वर हा निर्गुण निराकार असून सर्व चराचरात भरलेला आहे तो केवळ मूर्ती किंवा प्रतिमेत नसतो. मूर्ती प्रतिमा हे उपासनेचे साधने असतात. सर्व भुतांच्या ठायी कणाकणात परमेश्वर आहे म्हणून प्राणिमात्राच्या ठिकाणी असणाऱ्या परमेश्वराची सेवा म्हणजेच खरी भक्ती होय अशी शिकवण दिली.

२) स्वधर्म रक्षणाचा प्रयत्न-

यादव राजवटीच्या अस्तापासून ते शिवाजी महाराजांच्या उदया पर्यंतचा तीन-साडेतीनशे वर्षाचा काळ हा महाराष्ट्राच्या जीवनातील तमेयुगा चा काळ होता असे काही इतिहासकार मानतात. श्री .म माटे आपल्या मध्ययुगीन महाराष्ट्र या ग्रंथात पु.ग.सहस्त्रबुद्धेचे विधान करतात की, "तेराव्या शतकाच्या अखेरीपासून सुरू झालेली मुस्लिमांची आक्रमणे त्यानंतर काही काळ चाललेले दिल्लीच्या सुल तांची सत्ता आणि त्यानंतर स्थापन झालेली ब्राह्मणी सत्ता ही महाराष्ट्रावर आलेली आस्मानी प्रलय आपत्ती होती .मराठ्यांची राजसत्ता तर

मुस्लिमांनी नष्ट केलेली होती. पण त्याचबरोबर मराठ्याचा हिंदूधर्म ,त्याच्या प्राचीन परंपरा या सर्व महाराष्ट्र समाज आणि या लोकांचे स्वत्व याचा संपूर्ण नाश करण्याची प्रतिज्ञाच बहामनी सुलतानांनी केली होती"५ अशा वेळी हिंदू धर्म रक्षणासाठी राजकीय वा सांस्कृतिक क्षेत्रात एकही कर्तबगार पुरुष निर्माण होऊ शकला नाही सर्वत्र अराजक निर्माण झाले होते.

३)कर्मकांडास विरोध-

धर्म म्हणजे कर्मकांड हे भक्ती चळवळीने समाजाला आवर्जुन सांगितले. तीर्थयात्रा, व्रतवैकल्ये, तिथी ,वार ,श्राद्धपक्ष वगैरे कर्मकांडात्मक धर्मावर संतांनी कडाडून हल्ला चढविला पुरोहित शाहीची कर्मठ कर्मकांडाची धडपणे झुगारून त्यांची अरेरावी आणि ढोंगीपणा उघडा पाडला गंबा सरदारांच्या मते महाराष्ट्रातील संतांनी सामाजिक नि तिची लोकांना शिकवण दिली कर्मठपणा व्रतवैकल्य यावर त्यांनी झोड उठविली पण स्वधर्म यज्ञाची महती कमी होऊ दिली नाही"६तसेच अंधश्रद्धेवर टीका सुद्धा त्यांनी केलेली आहे त्याचबरोबर मूर्तिपूजेला त्यांनी या मान्य केले आहे अशी शिकवण भक्ती चळवळी आपल्याला दिलेली आहे

निष्कर्ष-

१) भक्ती चळवळीचा शोध घेतला आहे.

२) संत चळवळीचे सामाजिक योगदान समजून घेतले आहे.

३)संत चळवळीची शिकवण समजून घेतली आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

१) मराठ्यांचा इतीहास खंड १ संपा. अ.रा कुलकर्णी,ग.ह खरे, पृष्ठ 71

२) महिकावतीची बखर प्रस्तावना वि. का राजवाडे., पृष्ठ 42 43

३) श्री ज्ञानदेव चरित्र ग्रंथ व तत्त्वज्ञान श.वा दांडेकर पृष्ठ 9

५) मध्ययुगीन महाराष्ट्र सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन ,श्री म माटे पृ.१३

६) संत वाङ्मयाची सामाजिक फल श्रुती गं.बा सरदार

ISSN : 0974-3065

तृतिय अंक

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगांब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान		
१५	नंदुरबार जिल्यातील अज्ञात स्वातंत्र्य लढा	डॉ. पुष्कर रमेश शास्त्री	७६-८३
१६	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील राष्ट्रवीरकारांचे शेतकीय प्रबोधन	प्रा. विशाल रामदास रोकडे	८४-८६
१७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महाड सत्याग्रहातील योगदान	डॉ. जगताप बाळासाहेब भिकाजी	८७-९३
१८	स्वातंत्र्य आंदोलनाचे अपत्ये : भारतीय संविधान	सोनाली व्यंकटेश बनबरे	९४-१००
१९	मराठवाड्यातील वृत्तपत्र वाटचाल (विशेष संदर्भ औरंगाबाद जिल्हा)	प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे	१०१-१०५
२०	सभासद बखरीत शिवरायांच्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन	डॉ. किशोर पाठक	१०६-१०८
२१	मराठवाड्यातील स्त्री चळवळीचा अभ्यास	डॉ. मुळे पी एम	१०९-११२
२२	स्वातंत्र्यसैनिक आणि इतिहाससंशोधनकार कै. द. ग. काळे	डॉ. मोहिनी उपासनी	११३-११५
२३	हैद्राबाद स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये किल्ले धारूर येथील आर्य समाजाचे योगदान	डॉ. अनंत दादाराव मरकाळे	११६-१२०
२४	महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार चळवळ योगदान : एक अभ्यास	प्रा. पवार बंडू थावरा	१२१-१२५
२५	महात्मा जोतीबा फुले यांचे समाज सुधारणा विषयक धोरण	प्रा. एम. जी. राठोड	१२६-१२९
२६	महाराष्ट्रातील स्त्रीयांचे नेतृत्व आणि स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान	प्रा.डॉ. रामकृष्ण गहिनीनाथ बोडखे	१३०-१३५
२७	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील आदिवासी जमातींचे योगदान	प्रोफेसर डॉ. मालू के . के.	१३६-१३८
२८	महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान: विशेष संदर्भ क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके	डॉ. रविंद्र शा. लोणारे	१३९-१४४
२९	राष्ट्रवाद उदयाकरिता आदिवासींचेस्वातंत्र्य लढे	डॉ. हेमलता यु. मुकणे	१४५-१४९
३०	मध्ययुगीन कला स्थापत्याचा गुप्त खजाना : आष्टी परीसर	डॉ. रवी सातभाई,	१५०-१५३
३१	सावरकरांचे क्रांतिजीवन:अंदमान आणि	प्रा. संतोष छगन शेलार	१५४-१५९

 ISSN: 0974-3065

मराठवाड्यातील स्त्री चळवळीचा अभ्यास

डॉ. मुळे पी एम
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
कालिका देवी कला वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय शिरूर कासार.
Mob-9420338337
E-Mail- panditmule2@gmail.com

प्रस्तावना:-

भारतीय समाजव्यवस्था ही विषमा धिष्टीत समाजव्यवस्था आहे यामधील महत्वपूर्ण म्हणजे स्त्री व पुरुष यांच्यामध्ये असलेली दिसते प्राचीन काळी भारतामध्ये मात्र सत्ताक व पितृसत्ताक अशा दोन्ही पद्धतीने भारतीय समाज विभक्त असल्याचे दिसते कालांतराने निर्मित प्रक्रियेतील पुरुषाचे स्थान स्पष्ट झाल्यानंतर स्त्रियांचे महात्मे कमी होऊन पुरुष प्रधान संस्कृती रुजवण्यास सुरुवात झाली व स्त्रियांना दुय्यम दर्जा प्राप्त झाला समाजव्यवस्थेची विभागणी जाती व्यवस्थेत झाल्यानंतर समकालीन जातीच्या विविध नियमांचा चालीरीतींचा रुढी-परंपरांचा परिणाम स्त्री मनावर होणे स्वभाविक आहे भारतीय स्त्री दास्य विमोचन नाच्या चळवळीला 19व्या शतकात प्रारंभ झाला हिंदूच्या कौटुंबिक जीवनातील सती प्रथा बाल हत्या बाल विवाह इत्यादी अनिष्ट रुढी परंपरा होत्या यातून स्त्री मुक्त झाली पाहिजे यासाठी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून महत्त्वाची भूमिका घेतली त्याच बरोबर डॉ आंबेडकरांनी कायदा मंत्री असताना स्त्री कामगार प्रश्नावर सातत्याने विचारमंथन केले आहे त्यांचे प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे 13 मार्च 1945 रोजी केंद्रीय मंत्रिमंडळात स्त्री खान कामगारांना प्रतिबंध करण्यासंबंधी चर्चा झाली त्या चर्चेत मंजूर मंत्री या नात्याने सहभाग घेतला भारतीय स्त्रिया कोळशाच्या खाणीत काम करतात ही माहिती त्यांनी केंद्रीय कायदे मंडळात दिली.

उद्देश.

1)भारतातील स्त्री चळवळीचा अभ्यास करणे.
2)डॉ आंबेडकर यांनी स्त्री चळवळीवर प्रकाश टाकला
३) मराठवाड्यातील स्त्री चळवळीचा अभ्यास करणे
४) मराठवाड्यातील स्त्रीवर होणाऱ्या अत्याचारांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधात प्राथमिक व द्वितीय साधनसामग्रीचा वापर केला असून त्यामध्ये प्रामुख्याने मासिके सांख्यिकीय माहिती इंटरनेट शोधनिबंध वर्तमानपत्रे इत्यादीचा वापर केला आहे. भारतीय स्त्री चळवळीची पार्श्वभूमी.   भारतामध्ये काही काळ मातृसत्ताक पद्धत

रूढ होती सिंधू पासून नाईल पर्यंत हा प्रदेश एकेकाळी मात्र सत्ताक समाज व्यवस्थे खाली होता हा मार्शलच्या संशोधनाचा निष्कर्ष जवळजवळ सर्वसामान्य झाला आहे मानवाच्या संस्कृतीचा एक टप्पा असा होता कि निर्मिती प्रक्रियेतील पुरुषाचे स्थान स्पष्ट झाले व पुरुष प्रधान संस्कृती तयार झाली मध्ययुगीन स्त्रियांची स्थिती काहीशी स्त्रियांच्या अवनी तिच्या स्वरूपात राहिली आधुनिक काळातील नव विचारसरणीच्या नावाची संकल्पना पुढे आली भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना अनेक समस्यांनी ग्रासले होते बाल विवाह जरठ कुमारी विवाह सतीची चाल केशवपन विधवांची स्थिती संस्कृतीच्या नावाखाली अनेक चालीरीती रूढी परंपरा स्त्रिया वर लागल्या होत्या एवढेच काय तर मुख्य प्रवाह इ. इतिहासातून स्त्रीयांना वगळण्यात आले होते तो सर्व इतिहास पुरुष केंद्री होता म्हणून या इतिहासाचे वर्णन करताना पुरुषाचा इतिहास असे केल्यास ते वावगे ठरणार नाही अशी स्त्री अभ्यासकांच्या प्रणित या गर्दी लर्नर यांनी मांडले आहे 1950 च्या दशकात भारतातील स्त्री चळवळी पुढे आल्या व त्या निमित्ताने स्त्री अभ्यास सुरु झाला स्त्रियांच्या शोषणाबाबत जाणिवा निर्माण करण्यात मदत करणारे घटक म्हणून शिक्षणाकडे पाहू लागले स्त्री चळवळीतील स्त्रियांचा विकास स्त्रिया विद्वानांचा हिंसाचार त्यांचे आरोग्य लैंगिकता श्रम समान नागरी कायदा स्त्रियांचे खाणकाम या घटकाकडे लक्ष देण्यात आले राजकीय नेतृत्व व शासकीय यंत्रणा प्रशासकीय संस्थांचा प्रयन्त आजची स्त्रीवादी चळवळ पोहोचली आहे या दृष्टीने स्त्री चळवळीच्या भूमिका व्यापक होत गेल्या आहेत

भारतीय स्त्री चळवळीची वाटचाल .स्त्रियांच्या हक्कासाठी झगडणाऱ्या सर्व चळवळींना स्त्रीवादी चळवळी म्हटले पाहिजे या चळवळीची वाटचाल पाहिल्यास त्या काळच्या वेगवेगळ्या टप्प्यावर उदयाला आल्या जोमाने भरल्या आणि काही काळानंतर मंदावल्या असे दिसते म्हणून स्त्रीवादी इतिहास कराने या टप्प्याचे वर्णन स्त्रीवादी चळवळीतील लाटा असे केली आहे पहिली लाट 19 व्या शतकात व 20 शतकाच्या प्रारंभीच्या दशकांमध्ये विकसित झाली. समाजशास्त्रज्ञ रोबोट हॅमिल्टन यांनी म्हटल्याप्रमाणे सरंजामशाही ते भांडवल शाही या स्थित्यंतराचा काळ हा स्त्रियांच्या दर्जातील ठळक बदलाचा आरंभ बिंदू मानला जातो यानंतर उदारमतवादी स्त्रीवाद मार्क्सवादी स्त्रीवाद पुढे आले आणि स्त्रियांच्या संबंधित सर्व घटकांना पुरुषा इतकीच सचेतन जाणिवा सकट जगणारी स्वयंभू व्यक्ती असे मानण्यात सुरुवात झाली.

स्त्रीवादी चळवळीची दुसरी लाट 1960 ते 1980 च्या काळात जागतिक पातळीवर उसळलेली दिसते पहिल्या लाटेने स्त्रिया साठी शिक्षणाचा व मतदानाचा अधिकार यावर लक्ष केंद्रित केले तर दुसऱ्या टप्प्यात जहाल स्त्रीवाद मनोविश्लेषणात्मक स्त्रीवाद समाजवादी स्त्रीवाद या सारख्या संकल्पनेतून स्त्रियांच्या प्रश्नाची मांडणी होत असताना दिसते. स्त्रीवादी चळवळीतील तिसरी लाट 1990 च्या दशकामध्ये उसळली दुसऱ्या टप्प्याच्या यशापयशाची चर्चा करण्यासाठी म्हणून तिसरी लाट आली स्त्रीवादी विचार मंथन हे प्रामुख्याने पहिल्या जगतातील मध्यमवर्गीय गोऱ्या स्त्रियांच्या अनुभवावर आधारलेले होते अशी जोरदार

टीका होऊ लागली कृष्णवर्णीय स्त्रीवादी नेत्या या चळवळीच्या अग्रस्थानी होत्या स्थानिक पातळीवर स्त्री प्रश्न समजावून घेताना स्त्रीवादी विचारापेक्षा स्थानिक पातळीवरील प्रश्नांची बहुआयामी चर्चा केली पाहिजे अशी धारणा बळावू लागली.

मराठवाड्यातील स्त्री यांचा अभ्यास स्त्रिया वर अत्याचार संपूर्ण राष्ट्रातून होत आहे याला महाराष्ट्र किंवा मराठवाडा विभाग देखील अपवाद नाही त्यामुळे स्त्रियांच्या अत्याचाराविषयी समाजशास्त्रीय दृष्ट्या सूक्ष्म अध्ययन होणे अत्यावश्यक आहे कारण स्त्रियांवर अत्याचार होतात त्या अत्याचाराच्या पाठीमागे कोणती कार्यकारण मालिका आहे तसेच स्त्रियांचे अधिकार कोणते स्त्री सुरक्षितेचे कायदे कोणते आणि स्त्री अत्याचार कमी करण्यासाठी उपाय याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.दिनांक 8 फेब्रुवारी 1944 रोजी केंद्रीय मंत्रिमंडळात भूमिगत कोळसा खाणीतील स्त्री कामगारांवरील प्रतिबंध काढून टाकण्यात विषयी चर्चा झाली त्यात काही सदस्याने भारत सरकारने खाणीतील स्त्री कामगाराने काम करण्यास केलेल्या मनाई हुकुम उठविल्या बद्दल जोरदार आक्षेप घेतला त्यानंतर मजूर मंत्री म्हणून डॉ आंबेडकरांनी अभ्यासू स्पष्टीकरण देऊन सभागृहाला आश्वासित करताना म्हणाले स्त्री कामगारांनी खाणीत काम करण्यास केलेली मनाई उठवणे म्हणजे काही दुष्कृत्य नव्हे उलट हे कृत्य अत्यंत समर्थनीय आहे.

स्त्रियांचे कायदेशीर अधिकार. भारतीय राज्यघटनेतील भाग 3 मध्ये कलम 14 ते 32 मध्ये सहा मूलभूत अधिकारांची तरतूद आहे समानतेचा हक्क स्वातंत्र्याचा हक्क शोषणाविरुद्धचा हक्क धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क भारतीय राज्य घटनेने दिलेले आहे स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या गुन्ह्याचे प्रमाण सण 2014 मध्ये 34.6 टक्के झाले आहे हे प्रमाण प्राथमिक रित्या अतिशय गंभीर असल्याचे स्पष्ट होते देशातील स्त्रियांवरील अत्याचारांच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा 18 वा क्रमांक आहे परंतु मराठवाड्यातील जिल्ह्याची राज्यातील क्रमवारी अभ्यासणे आवश्यक आहे कारण यावरून स्त्री अत्याचाराची जिल्हा निहाय तीव्रताही स्पष्ट होते. डॉ बाबासाहेबांनी भारतात स्त्रियांना खाणीत काम करणाऱ्या स्त्रियांना प्रसूतीच्या फायद्याची पात्र होण्यासाठी मूळ बिलात दोन अटी घालण्यात आल्या होत्या त्यापैकी पहिल्या अटीप्रमाणे प्रसूतिपूर्वी स्त्री कामगाराने कमीत कमी सहा महिने खाणीत काम केले असले पाहिजे आणि दुसरी अट अशी की या सहा महिन्यांमध्ये नव्वद दिवस भूगर्भात काम करण्याचे तेवढी आठ स्त्रीने पूर्ण करावयाची आहे मग ती प्रसूतीच्या फायद्यात पात्र होते.

प्रसूतीच्या फायदयांच्या कालावधी च्या बाबतीत सुद्धा काही दुरुस्त्या केल्या आहेत मूळ बिलात हा कालावधी प्रसूतिपूर्वी दहा आठवडे आणि प्रसुतीनंतर चार आठवडे असा होता प्रसूतीनंतरच्या फायद्याचा कालावधी सिलेक्ट कमिटीने चार आठवडे अवधी सहा आठवडे केला आहे त्याच प्रमाणे फायद्याच्या रकमेत बदल करण्यात आला आहे फायद्यांची रक्कम मुळात दिवसाला आठ आणे होती 30 लेफ्ट कमिटीने ही रक्कम आठवड्याला सहा रुपये अशी ठरवली आहे म्हणजे दिवसाला जवळजवळ चौदा आणे पडतात म्हणजे फायद्याचा हा सर्व कालावधी

आता अधिकृत रजा म्हणून घोषित केला आहे या कालावधीत कामगारास कमी करण्याचा अधिकार मालकास नाही जमिनीखाली काम करण्यास बंदी करण्यात आलेल्या 36 आठवड्याच्या काळात जमिनीखालील कामाशिवाय 32 आठवडे इतर काम करून आपल्या प्राप्तीत भर घालण्यास स्त्री कामगार मोकळी आहे.

स्त्री अत्याचार निर्मूलनासाठी उपाय. स्त्रियांवरील अत्याचार ही एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे आणि या समस्या वर उपाय शोधण्यासाठी समाज मन पुरेसे जाग्रत झाले आहे या समस्येशी लढताना पोलीस व्यवस्था कठोर कायदे किंवा जनआंदोलनाची गरज पुरेशी नाही तर या प्रश्नाशी मुकाबला करण्यासाठी समाजाने एकत्र येणे मानसिक तयारी झाली पाहिजे स्त्रियांचे संरक्षण केवळ पोलिसांचे काम सरकारची जबाबदारी किंवा त्या स्त्रीची वैयक्तिक जबाबदारी आहे असा संकुचित व मर्यादित दृष्टीकोण उपयोगाचा नाही तर समाज म्हणून असे गुन्हे करणाऱ्या प्रवृत्तीवर सामाजिक नैतिक दबाव असणे महत्वाचे आहे महिला बाबतचा बुरसटलेल्या मध्ययुगीन दृष्टिकोन बदलणे हे आपल्या समाजाचा पुढचे खरे आव्हान आहे देशातील प्रत्येक व्यक्तीचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास साधून चिरंतन मानवी विकासाची पातळी प्राप्त करावी तेव्हाच खऱ्या अर्थाने अशा घटनांची संख्या घटेल व महिला सशक्तीकरण हाच या दृष्टीने आपण एक पाऊल पुढे टाकू.

वरील सर्व उपाय हे फक्त मराठवाड्यात पुरतेच मर्यादित नसून राष्ट्रीय पातळीवर देखील तंतोतंत लागू होतात. प्रश्न आहे फक्त जनसामान्य ते राजकीय प्रबळ इच्छा शक्तीच्या अंमलबजावणीचा.

संदर्भसूची

१) स्त्री अभ्यास विचार संवाद ताराबाई शिंदे स्त्री अभ्यास केंद्र निर्मला जाधव.
२) डॉ घाडगे लोकवांगमय दिवाळी अंक 2013.
३) लोकराज्य सप्टेंबर 2015.
४) भारतातील राष्ट्रीय चळवळीचा इतिहास---प्राचार्य डॉ एस एस गाठाळ.
५) भारतीय सामाजिक चळवळी---श्रीकांत गायकवाड प्रा रामकिशन मांजरे.
६) गव्हर्मेंट ऑफ इंडिया 2014 एन सी आर बी रिपोर्ट पब्लिक बाय ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस न्यू दिल्ली.
७) गव्हर्मेंट ऑफ महाराष्ट्र 2013 क्राईम इन महाराष्ट्र 2012

ISSN : 0974-3065

तृतिय अंक

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगांब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान		
१५	नंदुरबार जिल्यातील अज्ञात स्वातंत्र्य लढा	डॉ. पुष्कर रमेश शास्त्री	७६-८३
१६	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील राष्ट्रवीरकारांचे शेतकीय प्रबोधन	प्रा. विशाल रामदास रोकडे	८४-८६
१७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महाड सत्याग्रहातील योगदान	डॉ. जगताप बाळासाहेब भिकाजी	८७-९३
१८	स्वातंत्र्य आंदोलनाचे अपत्ये : भारतीय संविधान	सोनाली व्यंकटेश बनबरे	९४-१००
१९	मराठवाड्यातील वृत्तपत्र वाटचाल (विशेष संदर्भ औरंगाबाद जिल्हा)	प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे	१०१-१०५
२०	सभासद बखरीत शिवरायांच्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन	डॉ. किशोर पाठक	१०६-१०८
२१	मराठवाड्यातील स्त्री चळवळीचा अभ्यास	डॉ. मुळे पी एम	१०९-११२
२२	स्वातंत्र्यसैनिक आणि इतिहाससंशोधनकार कै. द. ग. काळे	डॉ. मोहिनी उपासनी	११३-११५
२३	हैद्राबाद स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये किल्ले धारूर येथील आर्य समाजाचे योगदान	डॉ. अनंत दादाराव मरकाळे	११६-१२०
२४	महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार चळवळ योगदान : एक अभ्यास	प्रा. पवार बंडू थावरा	१२१-१२५
२५	महात्मा जोतीबा फुले यांचे समाज सुधारणा विषयक धोरण	प्रा. एम. जी. राठोड	१२६-१२९
२६	महाराष्ट्रातील स्त्रीयांचे नेतृत्व आणि स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान	प्रा.डॉ. रामकृष्ण गहिनीनाथ बोडखे	१३०-१३५
२७	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील आदिवासी जमातींचे योगदान	प्रोफेसर डॉ. मालू के . के.	१३६-१३८
२८	महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान: विशेष संदर्भ क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके	डॉ. रविंद्र शा. लोणारे	१३९-१४४
२९	राष्ट्रवाद उदयाकरिता आदिवासींचेस्वातंत्र्य लढे	डॉ. हेमलता यु. मुकणे	१४५-१४९
३०	मध्ययुगीन कला स्थापत्याचा गुप्त खजाना : आष्टी परीसर	डॉ. रवी सातभाई,	१५०-१५३
३१	सावरकरांचे क्रांतिजीवन:अंदमान आणि	प्रा. संतोष छगन शेलार	१५४-१५९

मराठवाड्यातील वृत्तपत्र वाटचाल
(विशेष संदर्भ औरंगाबाद जिल्हा)

प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे
इतिहास विभाग प्रमुख
कालिका देवी महाविद्यालय
शिरूर कासार, जिल्हा बीड.
vithalgunde@gmail.com
Mob-9421453308

प्रस्तावना:-

जगातील नाना देशातील समाज जसजसा प्रगत होऊ लागला तसतसे त्यांच्या जीवन विषयीच्या आणि ज्ञाना विषयीच्या कल्पना आणि विचार विस्तृत होऊ लागला. अनेक राजवटीत व शासन यंत्रणेत राष्ट्रीय वृत्ती जागृत राहावी, त्या त्या देशातील लोकांच्या हिता अहिता चा राज्यकर्त्यांनी विचार करावा देशातील विविध शास्त्रे, इतिहास कला, साहित्य, अशा अनेकविध सुधारणांचे लोन समाजापर्यंत सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचविण्या करिता जी जी साधने आहेत त्यात वृत्तपत्र हे एक हुकुमी आणि प्रभावी साधन आहे. वृत्त म्हणजे बातमी अथवा माहिती ते देणारे जे पत्र त्याला वृत्तपत्र असे म्हणतात. आणि जे पत्र नियमित निघत असे त्याला नियतकालिक म्हणतात अशी वृत्तपत्रांची व्याख्या आहे .लोकशिक्षण आणि लोकसेवा ही वृत्तपत्रांच्या निर्मितीची प्रेरणा आहे लोकांच्या भावना आणि विचार बोलून दाखविण्याच्या गरजेतून वृत्तपत्रांचा उगम झाला आहे वृत्तपत्रे एका अर्थाने लोकांना माहिती देणारी आणि ज्ञान देणारे विद्यापीठ हेच आहेत.

वृत्तपत्र किंवा मुद्रण कलेचा इतिहास पाहता पंधराव्या शतकात चीन देशात छापील मुद्रा चा शोध लागला. ही मुद्रणकला चीनमधून युरोपात गेल्यावर ती प्रगट स्वरूपात जर्मनीतील मेंझ या गावी 1440 मध्ये छोटा छापखाना सुरू झाला हेच वर्ष मुद्रणकलेच्या प्रारंभ वर्ष म्हणून मानले जाते. पुढे लगेच ही कला इंग्लंडमध्ये गेली आणि त्या आधारे कॅंट स्टने छापखान्याचे यंत्र शोधल्यानंतर शंभर वर्षांनी ती हिंदुस्थानात आले. प्रथम मल्याळ व तमिळ अक्षरे कोचीन प्रिझम छापखान्यात पाडण्यात आली. नंतर सोळाशे सोळा मध्ये मराठी भाषेत श्रीरामपूर व तंजावरला सरफोजी भोसले यांच्यातर्फे पहिला मराठी ग्रंथ छापण्यात आला. डॉक्टर कैरे यांच्या प्रयत्नामुळे आशिया खंडातील देशी भाषेत बायबल च्या प्रचारासाठी 30 ते 40 देश भाषांच्या लिपी निर्माण झाल्या. इसवी सन 1616 मध्ये तंजावरला मराठी लिपी अस्तित्वात आली खरी आणि आली 1832 मध्ये पहिले मराठी वृत्तपत्र दर्पण या नावाने निघाले.

पुढे कर्जनशाहीच्या प्रेसॲक्ट पर्यंत व नंतर मराठी मध्ये दैनिके, दुईसाप्ताहिके , साप्ताहिके , पाक्षिके ,मासिके, द्वैमासिके, त्रिमासिके, वार्षिक अशा विविध प्रकारात हजारोंनी वृत्तपत्रे निर्माण झाली व टिकली. वृत्तपत्राचा इतिहास हा सामाजिक व राजकीय इतिहासाशी निगडित असतो वृत्तपत्रे हे साधन म्हणून वेगवेगळ्या चळवळीत वापरण्यात येते त्यामुळे चळवळीच्या इतिहासाचा एक भाग म्हणून वृत्तपत्रांचा विचार होतो. मराठवाड्यातील वृत्तपत्रांचा इतिहासही मराठवाडा मुक्ती संग्रामाच्या इतिहासाशी निगडित आहे. त्याचा स्वतंत्रपणे विचार व अभ्यास होण्याची गरज आहे.

मराठवाड्यातील वृत्तपत्राचा इतिहास -

मराठवाडा ही संतांची भूमी आहे ही ऐतिहासिक भूमी आहे मराठवाडा हे मराठीचे माहेरघर आहे असा या प्रदेशाचा गौरव करण्यात येतो. परंतु मराठी वृत्तपत्रांच्या इतिहासात मराठवाड्याच्या पत्र सृष्टीच्या वाट्याला मराठवाड्याचा उल्लेख फारसा आढळत नाही. त्याचे कारण मराठवाड्याचा हा प्रदेश हैदराबाद संस्थानाच्या अधिपत्याखाली असल्यामुळे जुन्या मराठी उर्दू वृत्तपत्रांचा आढावा घेताना मराठवाड्यात जुन्या वृत्तपत्रांची काही परंपरा आहे. इथेही काही वृत्तपत्रे निघत होती त्यांची नोंद घेतली पाहिजे मराठी वृत्तपत्र सृष्टीचा इतिहास सांगणाऱ्या श्री कानडे यांच्या पुस्तकात एकोणिसाव्या शतकात हैदराबाद येथून प्रसिद्ध होणाऱ्या निजाम वैभव निजाम विजय या वृत्तपत्राचा दोन किंवा चार ओळी मध्ये उल्लेख केलेला आढळतो.

त्याखेरीज औरंगाबाद किंवा मराठवाडा येथून निघणाऱ्या वृत्तपत्र बाबत काहीच माहिती उपलब्ध नाही तसेच मराठवाड्यातील वृत्तपत्रांचा इतिहासाचा धावता किंवा त्रोटक आढावा घेण्याचा प्रयत्नही झालेला दिसत नाही तरी उपलब्ध माहितीच्या आधारे मराठवाड्यातील सर्वात जुने होणार पहिले वृत्तपत्र म्हणून औरंगाबाद समाचार या साप्ताहिकाचा उल्लेख करावा लागेल.1886 सालचा त्या वृत्तपत्राचा एक अंक अलीकडे उपलब्ध झाला. तो औरंगाबादच्या सरस्वती भुवन महाविद्यालय यांच्या ग्रंथालयात जपून ठेवण्यात आला आहे दुर्दैवाने या अंकावर संपादकाच्या नावाचा काहीच उल्लेख नाही. त्यामुळे हा अंक कोणी काढला त्याच्या संपादक कोण तो किती काळ चालला याची माहिती उपलब्ध होत नाही मराठवाड्याच्या कपाळी संस्थानी राजवटीचा वरवंटा असल्यामुळे वृत्तपत्र स्वातंत्र्याबाबत उर्वरित ब्रिटिश अमलाखाली महाराष्ट्रापेक्षा येथील स्थिती वेगळी होती .

राज्यकर्त्यांच्या दडपणाचा दरारा आणि मागासलेपणा अशा दोन्ही कारणांनी वृत्तपत्रीय क्षेत्राची पहाट येथे लवकर उजाडू शकली नाही. ज्यांनी धाडसाने वृत्तपत्र काढले त्यांना अज्ञातवासीच राहावे लागले. त्यामुळे पत्रकारितेच्या क्षेत्र फारसे बोलू शकले नाही. आज मराठवाड्याच्या वृत्तपत्र सृष्टी मध्ये जी भरभराट दिसते आहे ती अगदी अलीकडेच राज्य पुनर्रचनेनंतर ची आहे असे दिसते. याशिवाय औरंगाबाद येथून दैनिक अजिंठा हे वृत्तपत्र निघाल्याने पत्र सृष्टीतील नवे युग सुरु झाले. नाशिकच्या गावकरी चे संपादक श्री पोतनीस यांनी मराठवाडयाकरिता आपले हे भावंड काढले. ते पहिले दैनिक म्हणून लोकप्रियही झाले

मराठवाड्यातील अनेक समस्यांना त्याने वाचा फोडली. औरंगाबाद येथून दलित व उर्दू यांच्या पत्रकारितेला हे प्रारंभ झाला हे लक्षात येते श्री गंगाधर पानतावणे यांचे अस्मितादर्श सर्वत्र प्रतिष्ठा पावले आहे याच्याशिवाय प्राध्यापक सुखराम हिवराळे व नलावडे यांचे मोहर हे निघाले. बाबुराव काळे यांच्या प्रोत्साहनाने शिवबा नावाचे दैनिक काही काळ गाजले. औरंगाबाद येथून निघणाऱ्या निजाम विजय या साप्ताहिक नंतर एकदम प्रामुख्याने मराठवाडा या साप्ताहिकाकडे वळावे लागते.
अनंत अडचणींचा सामना करत या वृत्तपत्राची मुहूर्तमेढ रोवण्याचे कार्य आ कृ वाघमारे यांनी केले. 10 फेब्रुवारी 1938 ला मराठवाडा ना मग वृत्तपत्र साप्ताहिक रुपात त्यांनी प्रसिद्ध केले हे वृत्तपत्र पुण्यात बुधवार पेठेत सरदेसाई यांच्या छापखान्यात सर्वप्रथम छापण्यात आले. परंतु अल्पावधीतच निजाम सरकारने त्यावर बंदी घालण्याचा हुकुं काढला. संस्थानाच्या बाहेरची वृत्तपत्रेही संस्थानात येण्यास बंदी होती. तरीही वाघमारे यांनी न डगमगता वृत्तपत्राचे नाव बदलून नागरिक केले त्याच्यावर ही बंदी घालण्यात आली यानंतर संग्राम, रणदुंदुभी, समर भूमी, हैदराबाद स्वराज्य ,मोगलाई, कायदेभंग, सत्याग्रह, कथा कल्प ,संजीवनी याप्रकारे नावे बदलून वृत्तपत्र संस्थानाच्या हद्दीत पाठवण्यात आले दहा महिन्याच्या छोट्याशा कालखंडात अकरा साप्ताहिके काढण्याचा विक्रम यांनी करून दाखविला सरकार व संपादकाची ही झुंज अपूर्वच म्हणावी लागेल.

मराठवाड्यातील वृत्तपत्र

3 डिसेंबर 1959 रोजी पोतनीस यांनी औरंगाबाद येथे अजिंठा पत्र सुरू केले या पत्राची वाटचाल अद्यापही चालू आहे तरटे, मराठे, ठिपसे, या प्रभृतींनी हे पत्र चालविले पहिले दैनिक अजिंठा त्याचा विकासात वाटा मोठा असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. या पत्राच्या व्यासपीठावर अनेक नामांकित पत्रकारांनी काम केले वृत्तपत्र व्यवसायामध्ये मराठवाड्यातील तरुण पिढीला पुढे आणण्याचे श्रेय अजिंठा ला द्यावे लागते. श्री अरविंद पोतनीस यांनी आता कष्टपूर्वक गावकरी या दैनिकही प्रारंभ केला आहे 1959 ते 67 या कालखंडामध्ये अजिंठा हे मराठवाड्यातील एकमेव दैनिक होते 1980च्या दशकात लोकमत चा शुभारंभ होईपर्यंत मराठवाडा व अजिंठा ही दोन दैनिके प्रभावी होती. दिवाळी अंक रविवार पुरवणी तसेच विशेष अंकाची परंपरा ही अजिंठा पत्राने सुरू केली. या पत्राचे वेगळेपण त्यातील सर्वसमावेशक धोरण दिसते.
मराठवाड्यातील पत्रकारितेला आधुनिकतेच्या उंबरठ्यावर आणून सोडण्याचे श्रेयही लोकमतचे संपादक राजेंद्र दर्डा यांच्याकडे जाते. त्यांनी ज्येष्ठ पत्रकार बाबा दळवी यांचे मार्गदर्शन घेऊन औरंगाबाद हुन लोकमत पत्राची मुहूर्तमेढ रोवली. हे पत्र अल्पावधीतच लोकप्रियतेच्या शिखरावर कडे वाटचाल करू शकले ते त्यातील सुबक मुद्रण रंगीत छपाई व प्रगतीशील सामाजिक धोरणामुळे. बाबा दळवी यांच्या प्रगल्भ अनुभवाचा आणि प्रगतशील दृष्टीचा लोकमत ला चांगला लाभ झाला. त्यांच्यानंतर संतोष महाजन, महावीर जोंधळे इत्यादींनी हे पत्र उत्तम प्रकारे चालविले आहे. मराठवाडा विभागामध्ये जिल्हा पातळीवर वृत्तपत्र कार्यालय सुरू करून आणि अद्यायावत

मुद्रण तंत्राचा वापर करून लोकमतने वार्ता संकलन व राजकीय विश्लेषणात आघाडी मारली. रविवार पुरवणी मध्यंतर पुरवणी आणि विशेषांकाच्या उपक्रमशीलतेमुळे या पत्राला चांगला प्रतिसाद लाभत गेला. याच प्रकाशनातर्फे लोकमत समाचार हिंदी व लोकमत टाइम्स हे एकमेव इंग्रजी दैनिक मराठवाड्यात आहे.

1990च्या दशकात महाराष्ट्राचे राजकारण गतीने बदलू लागले हिंदुत्ववादी पत्र जोरदार बनू लागले. तेव्हा त्यांची वैचारिक भूमिका मांडणारी वृत्तपत्रेही पुढे आले. देवगिरी प्रतिष्ठानने राष्ट्रीय स्वयं संघाची सहिष्णू विचारधारा घेऊन दैनिक तरुण भारत सुरू केला मनोहर कुलकर्णी ,देशपांडे, दिलीप धारूरकर यांनी हे पत्र नेटाने चालविले दिवाळी अंक व आयुर्वेद विशेष अंकाची परंपरा या पत्राने समर्थपणे चालविली आहे. बाळासाहेब ठाकरे यांच्या सामना पत्राची औरंगाबाद येथून जी आवृत्ती सुरु झाली तिलाही चांगला प्रतिसाद मिळाला. अनेक वर्ष हा अंक स्पर्धेत दुसऱ्या क्रमांकावर राहिला. विवेक गिरधारी यांनी या पत्राचे संपादक केली आहे. सामनाचे दिवाळी अंक तसेच वर्धापन दिन विशेषांक यांची लक्षनिय परंपरा नवा इतिहास घडविणारी ठरली आहे. सामना पत्रातील रंगीत मजकूर रोखठोक मते यावर प्रेम करणारा स्वतंत्र असा वाचक वर्ग मराठवाड्यात निर्माण झाला आहे. सकाळची औरंगाबाद आवृत्ती बऱ्याच वर्षापासून निघते आज तागायत सकाळने मराठवाड्यात चांगली पकड घेतली आहे. या पत्राचे वेगळेपण हे त्यातील उपक्रमशील व सामाजिक कृतीतून दिसते. स्थानिक विकासाचे उपक्रम, पर्यावरण ,सामान्य यशकथा इत्यादी बाबतीत सकाळची वाटचाल स्पृहणीय ठरली आहे.

सायंदैनिक:-

औरंगाबाद जिल्ह्यातून ज्या पद्धतीने दैनिक यांनी एक वैचारिक वारसा निर्माण केला तोच वारसा पुढे घेऊन मानवाच्या वृत्ती नुसार नवनवीन शोधण्याच्या
त्याच्या सवईला प्रतिसाद देणारा एक नवीन प्रकार दैनिकांचा म्हणजेच सायंकाळी प्रसिद्ध होणारी दैनिक होय. औरंगाबाद जिल्ह्यातून प्रसिद्ध होणाऱ्या सायं दैनिकांचा आढावा घेत असताना असे लक्षात येते की या जिल्ह्यातील पहिले ज्ञात सायंदैनिक सुरू करण्याचा मान श्री विद्याधर सदावर्ते यांच्याकडे जातो त्यांनी 1972 मध्ये सांजवार्ता हे दैनिक दोन वर्षे चालले कालांतराने ते बंद पडले परंतु सांजवार्ता ने पहिले सायं दैनिक म्हणून मान मिळवला.
यानंतर दैनिक मराठा नवा मराठा हे गुंदेचा यांनी प्रारंभ केले. 1997 मध्ये शिवनाथ राठी यांनी संजय वार्ता नावाचे सायंदैनिक चालू केले. उपरोक्त सायंदैनिक ऐवजी इतर भाषेत सुद्धा दैनिक औरंगाबाद जिल्ह्यातून प्रसिद्ध होत असलेली दिसून येतात एकंदरीत औरंगाबाद जिल्ह्यातून मराठीतूनच नव्हे तर इतर भाषांमधील दैनिके सुद्धा प्रसिद्ध होत असलेली दिसून येतात.

संदर्भ ग्रंथ:-

1. ले ले राके, मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे.

2. मराठी विश्वकोश ,खंड 8, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ ,मुंबई.

3. धारूरकर वि. ल., मराठवाड्यातील पत्रकारिता बदलते प्रवाह मायबोलीचा मराठवाडा, खंड 1, योगेश प्रकाशन औरंगाबाद.
4. रणपिसे आप्पा,दलितांची वृत्तपत्रे 1888 -1962 प्रज्ञा प्रकाशन मुंबई.
5. धारूरकर वि .ल., मराठवाड्यातील काही वृत्तपत्रे, वृत्तपत्र व्यवसाय काल आणि आज ,पवार सुधाकर.
6. मंगळवेढेकर राजा ,महाराष्ट्राचे शिल्पकार, साने गुरुजी, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ 2005..
7. डॉ. जी.च. पटेल, मराठी वृत्तपत्रे आणि सामाजिक आंदोलन, स्वाभिमान प्रकाशन औरंगाबाद.

ISSN : 2455-4219
(UGC-Care Listed)

आलोचन दृष्टि

Aalochan Drishti

An International Peer Reviewed Refereed Research Journal of Humanities

A Special Issue

Year - 06 **Volume - 25-II** **December, 2021**

प्रधान-संपादक

डॉ० सुनील कुमार मानस

संपादक

डॉ० योगेश कुमार तिवारी

प्रबंध-संपादक

श्री सुधीर कुमार तिवारी

© प्रकाशक :
संपादकीय / प्रकाशकीय पता :–
सृजनश्री न्यास
आजाद नगर, बिन्दकी, जनपद–फतेहपुर,
उ0प्र0–212635
ई–मेल : aalochan.p@gmail.com

मुद्रण :– जय ग्राफिक्स एण्ड कान्सट्रक्सन,
आई0टी0आई0 रोड़, फतेहपुर–212601 ।

सदस्यता शुल्क	एक अंक	वार्षिक	आजीवन
व्यक्तिगत	300	1200	10,000
संस्थागत	400	1500	15,000

CONTENTS

1. **The Effect of Covid-19 on Regional Tourism : A case Study of Panhala** 1-4
Somnath B. Gaikwad

2. **Domestic Violence against Women : A Case Study of Wife Battering With ...** 5-8
Topu Choudhury

3. **A Geographical analysis Growth and Distribution of Literacy rate in...** 9-12
Dr. Rajesh Bhimrao Gavakare

4. **Measuring the research productivity of Indian Authors in Economics...** 13-18
Swapnil Wakade

5. **Demographic Pressure on Natural Resources: A case study of Pune city...** 19-22
Dr. Asaram S. Jadhav

6. **Ground Water Quality Analysis : A Case Study of Karjat Town, Ahmednagar** 23-24
Dr. Ankush Sahebrao Doke

7. **Influence of Mobile phone for E -learning among P G students of Goa** 25-30
Dr. Sucheta Y. Naik

8. **Comparative Study of Test Automation Framework's for Web Application...** 31-34
Dayanand Sharad Patil & Dr.Pramod Bajirao Pawar

9. **Environmental impacts of Coal-Mines in Vidarbha Region of Maharashtra...** 35-39
Dr.Y. S. Nagarale

10. **Socio- economic Status of Livestock Farmers of Bhaini Badshah Pur, Hisar...** 40-43
Puja Devi, Gajender & Neelam Rani

11. **A Study of Recent Trends in Buying Behaviour of Two Wheeler Consumers...** 44-47
Mrs. Megha J. Khairnar & Dr. D. G. Belgaonkar

12. **Problems in Growth and Development of College Libraries in the context of ...** 48-50
Mr. Ambadas Vasant Khilare & Dr. Deelip. D. Mestri

13. **Significance of the Provisions of Montréal Protocol 1987 for Phasing Down...** 51-53
Dr. Umesh S. Aswar

14. **Dystopian Existence : An Ecocritical Analysis of *the Hunger Games*** 54-55
Mr. Georgin M.T.

15. **Geographical Patterns of Human Migration in South Konkan Region of...** 56-60
R.L.Kore

16. **Atma Nirbhar Bharat Abhiyan : challenges** 61-63
Dr. Mogalappa

17. **Impact of social media on Academic Performance on Students in Online...** 64-68
Chandra Sekhar Sharma

18. **Key of Agriculture Development and Water Management: Micro-Irrigation...** 69-72
Chandrakant Bhupal Patil

19. **A Study of Diasporic Sensibility in the novel 'The Inheritance of Loss'** 73-75
Dr. A.R. Mashal & B.N. Shelake

20. **Brief Study on Indian Banking Sector : Challenges and Opportunities** 76-79
Professor Dr. A.N. Barbole & Mr. Girish Chandrakant Shinde

21. **Moral Decadence in Chinua Achebe's *'No Longer at Ease'*** 80-81
Mr. Vaibhav Sunil Bhalerao

22. **A Historical Review of Industrialisation Process in Nadia District...** 82-85
Dr. Sulaj Bala

23. **An Outline of the Indian Raw Silk Production from 2010-11 to 2020-21** 86-88
Santanu Kumar Roy

24. **Impact of Environmental factors on Preservation of Printed Resources of ...** 89-92
Mr. Amalendu Santra

25. **Impact of Globalization on Indian Education** 93-95
Dr. Eknath Wajage & Prof. Dr. Balasaheb Mashere

26. **Constraints faced by farmers during credit borrowing, credit utilization...** 96-98
Ratan R. Chaudhari

27. **Production Cost and Profit Structure of Strawberry Farmers in Selected...** 99-102
Ghadge Shrikant Tukaram

28. **Government policy of Chhatrapati Shivaji Maharaj** 103-105
Dr. Amol Gangane

29. **Development of Agro-Tourism : Cases from Sangli District, Maharashtra** 106-109
V.P Ghatage & Dr. Arun Patil

30. **Cyberpunk Literature : A Post-modern Form of Writing Literature** 110-112
Mr. S. M. Bagwan & Dr. Sanjay Karande

31. **Tracing Long-Term Impacts of the Pandemic on Children** 113-116
Dr. Anil Kumar Teotia

32. **A Study of Agricultural Productivity in Latur District, Maharashtra (India)** 117-121
Dr. Kulkarni Mukesh Jaykumar & Ms. Chintakikar Pallavi Pundlikrao

33. **Contribution of Women in Physical Education and Sports: Policies and...** 122-124
Dr. Mohammed Ajaz Sheikh

34. **Vulnerabilities and Famine: A Study of Colonial Orissa** 125-133
Santanu Kumar Das

35. **Ancient Literary Provisions for Global Environmental Preservation : A Study** 134-137
Dr. Debashis Mandal

36. **The Lineage of 'Baul' Songs in West Bengal : A Historical Study** 138-143
Himansu Kumar Mandal

37. **Block-Level Gender Distributions and Disparities of Two Districts, Purulia...** 144-149
Madhuchhanda Dhole & Suchanda Maity

38. **Fly Ash Impact on Agro-Environmental Features : A Case Study on Budge...** 150-156
Madhuchhanda Dhole

39. **Misconceptions and Beliefs of Rural Girls Regarding Menstruation** 157-160
Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar

41 **Trends in Curriculum Development and the Role of Teachers as Envisaged...** 161-164
Dr. Hardik D. Mehta

41. **आदिवासी गोंडी बोली-भाषा का समाजशास्त्रीय अध्ययन** 165-168
डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)

42. **हिंदी उपन्यासों में लोकगीतों का औचित्य वर्णन** 169-171
डॉ. श्रीकांत पाटील

43. **नागपुर जिले में नगरीकरण की प्रवृत्ति : कालिक अध्ययन (1961-2011)** 172-175
स्वाती रमेश मोहते

44. **गया जिला (बिहार) के गांवों में सामाजिक रूपांतरण की रूपरेखा ओंकार जिला के विशेष...** 176-181
ओंकार

45. **जनप्रवास एवं सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन (जौनपुर जनपद के विशेष सन्दर्भ में)** 182-186
विजय कुमार शुक्ल

46. **हिंदी उपन्यासों में पर्यावरण समस्या** 187-189
डॉ. रविन्द्र श्रीराम जाधव

47. **विद्यार्थियों की शैक्षणिक उपलब्धि पर शैक्षणिक चिन्ता के प्रभाव का अध्ययन** 190-196
गौरी शंकर एवं डॉ. दिव्या विजयवर्गीय

Misconceptions and Beliefs of Rural Girls Regarding Menstruation

Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar*

Abstract :- Even today in India open discussion about menstruation is a taboo. The way our old traditions have been practiced influences the expansion of facts on the subject. In many religions and culture of India, menstruation is considered to be impure. Women are bannedto participate in day to day life during menstruation period and this develops a feeling of shame and distress among girls and women. Because of this they hesitate to talk about their health and hygiene problems during periods that may lead to menstrual hygiene management, health problems such as urinary tract infections, social stigma, and school and workplace absence.Concerning this the present study was conducted with an

Objective :- To study religious beliefs and misbelieves of girls and women of shirur kasar regarding menstruation and their attitude towards it.

The results :- Indicated that even today in rural parts like Shirur Kasar cultural practices and traditions are having great impact on perceptions of girls and women regarding menstruation. So there is a need to read between the lines and study the cultural practices in modern perspectives so that menstrual health of girls and women would be improved.

Key words :- Traditional practices and menstruation in India, Menstruation a taboo in India, Menstrual Practices in India, Perceptions of girls regarding menstruation

Introduction :- Adolescence is the period of shift between puberty and adulthood. Menarche is one of the milestones of puberty and ismeasured as an important event in adolescent girl's life. From researches it is evident that onset of menarche is apt to appear earlier in girls depending on the hygiene, nutrition, and economic conditions of the family.[1,2] Mostly it occurs between the age of 10 to 16 years; a remarkable range of variation could be seen in it.[3] The normally the range of ovulation cycle is flanked by 21 to 35 days and on an average periods last between 3 to 5 days. Menstrual flow usuallyvaries from 2 to 7 days. After the onset of menarche for few years usually periods occur irregularly and for long time. [1,2,3]

Menstruation is a bio-natural process of the reproductive system in which flow of blood from uterus occurs through the vagina.[4] Regardless of being a unique phenomenon in girls, it has been always encircled by mystery and myths especially in Indian society. Some traditions are supportive for health of girls and women, but some are potentially harmful.[5]Because of which for girls in India, puberty could be challenging. [6].

In India, talking about Menstrual period is often linked to disgrace, taboo, and restrictions; because it is believed that menstrual blood is impure [7]. This often leads girl's dropping from school during menstruation [8]. This makes a deep impact on their education, economy, and social development [9], signifying the need of health promotion programs that could prepare adolescent girls for facing emotional, social, and physical changes during puberty.

In rural parts of India girls feel menstruation as a burden. They feel as if their life is halted at the time of monthly period. Stigmas like not touching anywhere in the home, not touching God or Tulsi plant, not visiting to temples or not touching to any person still exist in both rural and urban areas of India. A girl feels uncomfortable, lack confidence, soiled and question about what is going on with them. In various religions, ethnicities and customs taboos related to menstruation are difficult to fight due to venerable role in the society in which they exist, so it's necessary to discuss and raise consciousness about menstruation disgrace and shame.[10] So a clear scientific approach to all these traditions in terms of Ayurveda is

* **H.O.D. Home Science, Kalikadevi Arts Commerce & Science College, Shirur (ka.) Dist. Beed.**

needed to abolish negative approach regarding all them.

In historian period menstruation was not always considered a soiled and dirty function of body used as a mace by the society to confine women's freedom. In fact in many Indian cultures, menstruation was well thought as propitious. The menstruating women's were treated as goddess. In various parts of India, especially south India, a family function is organized when a girl gets her first period; she is gifted with dresses and gold to celebrate her fertility. [11] Celebration of fertility, and at the same time condemning being fertile, has restricted the opportunity of having open, frank and positive conversations about menstruation.

So keeping in view all the above factors, the present study was conducted by undergraduate students of college with an, **Objective:** To study religious beliefs and misbelieves of girls and women of Shirur kasar.

Method of study

Local of study :- the present study was conducted in four villages of Shirur Kasar by the undergraduate students.

Sample selection :- 125 girls and 115 women were selected by random sampling method. Girls were selected randomly from high schools and women were selected randomly by visiting women from the village.

Data collection :- Data for the present study was collected with the help of open cum ended interview schedule by interviewing the subjects personally.

Statistical analysis :- The collected data was statistically analyzed by simple percentage frequency method.

Results :-

1. Women's and girls' attitude towards menstruation, sexuality and women's issues

Sr.no	Question	Girls (125)		Women (115)	
		Yes	No	Yes	No
1	Talking about menstruation, sexuality, and women's issues Sounds obscene?	95.2	4.8	89.56	9.6
2	Are the old traditions about menstruation correct	79.2	20.8	96.52	3.4
3	Talking openly about this will solve the health problems of women?	98.4	1.6	95.65	4.34

Table no. 1 indicates that, 95.2 % girls and 89.56 % women feel vulgar or offended talking about menstruation, sexuality or women problems related to reproduction. While 79.2 % girls and 96.52 % women think that old traditions about menstruation are correct. 98.4 % girls and 95.65 % women think that talking openly about women issues will solve their health problems. So it could be stated that taboos and myths regarding menstruation, sexuality and women's issues still have the impact of society.

2. Opinion of women and girls about menstruation

Sr.no	Question	Girls (125)		Women (115)	
		Yes	No	Yes	No
1	Do you think that a woman becomes unclean during her periods?	79.2	20.8	98.26	1.73
2	Is it wrong to worship God or go to the temple during menstruation?	83.2	16.8	98.26	1.73

From table no 2. It was found that 79.2% girls and 98.26% women feel that woman becomes impure during menstruation. Whereas 83.2% girls and 98.26% women think it is wrong to worship God or go to the temple during menstruation. This show, the roots of cultural practices and beliefs are deeply

rooted in our society and there is a need to redefine all these practices.

Opinion of women and girls about isolation during menstruation

Sr.no	Question	Girls (125)		Women (115)	
1	Is it appropriate to isolate a women during menstruation	Yes	No	Yes	No
		47.2	52.8	86.95	12.9
2	**Why they should be isolated?**				
a	Home becomes impure	32		64.34	
b	Woman needs comfort and rest	38.4		25.21	
c	A woman needs peace of mind	29.6		13.91	
3	**Why they should not be isolated?**				
a	It feels ashamed	56.8		8.6	
b	Restrictions are imposed on women	24		6.9	
c	There is no need for rest	19.2		6.0	

From table no. 3. It was found that 47.2% girls and 86.95% women think that it is appropriate to isolate a woman during menstruation. 38.4% girls think isolation is necessary as woman needs comfort and rest during this period. Whereas 64.34% women said if a women wanders in home during menstruating period home becomes impure. 56.8% girls said that they feel ashamed of isolation and 24% girls said these are the restrictions imposed on women for no reason. Overall from the table we can say that girls were having more scientific approach toward traditional practices and at the same time they were aware of woman rights and freedom.

Discussion :- When girls and women from Shirur Kasar were interviewed regarding their beliefs of menstruation we found that girls' experiences regarding menarche were mostly formed by cultural norms, which influenced their attitudes about gender, beliefs, and practices that created and maintained the conceptions of womanhood that set them against, isolated, and restricted about their feminism.

During this study we went through several cultural norms that inclined their personal experiences. These cultural norms were associated with rituals such as taking "head bath", which would purify their body after menstruation. Many girls and women told that they were restricted for entering the "puja" room and the kitchen during menstruation. Generally it is believed that girls are incapableto resist divine energy during menstruation so they are prohibited for entering the temple. They are also constrained forpraying and touching holy books.[12] It is also believed that menstruating girls and women are unclean and impureso the food prepared by them gets contaminated. In some parts of India girls and women are restricted to touch plants especially 'tulsi' plant. All these attitudes, beliefs, and practices impact girl's perception regarding menstruation. A from Tamil Nadu stated that cultural norms and rules had promotedrelated gender norms and rituals [13].

Because of all these restrictions girls use to go in self-isolation to avoid humiliation in family and society. This withdrawal of girls can lead girls to loneliness, failure in developing healthy relations, and failure in involving them self in social activities. Over 23% of girls in India drop out of school because of menstruation. [14] Teachers also face obstacles during this period. This may have a significant impact on their mental health. This may be a big challenge for addressing the social and cultural taboos and beliefs regarding menstruation. This leads in poor awareness and knowledge regarding puberty, menstruation, and reproductive health in girls. [15]

Conclusion :- The current study focuses on experiences of girls and women regarding cultural norms and rules of menstruation, with aprecise focus on initiating an in-depth perceptive of the local sociocultural norms. Cultural norms or restrictions are responsible for developing stiff gender roles in the mind of girls and women. They are also responsible for generating, maintaining and reproducing stigmas, attitudes, thinking and practices that influence the expansion of subsisting mechanism related to menstruation management at home and school. This study also displays the need for approximate research in decoding

girls' personal experiences, which may contribute in enriching the research for the adaptation and promotion of interventions that could match the local perspectives.

References :-

1. Kaplowitz P. Pubertal development in girls: Secular trends. CurrOpinObstet Gynecol. 2006; 18:487–91.
2. Abioye-Kuteyi EA, Ojofeitimi EO, Aina OI, Kio F, Aluko Y, Mosuro O, et al. The influence of socioeconomic and nutritional status on menarche in Nigerian school girls. Nutr Health. 1997; 11:185–95.
3. Diaz A, Laufer MR, Breech LL American Academy of Pediatrics Committee on Adolescence; American College of Obstetricians and Gynecologists Committee on Adolescent Health Care. Menstruation in girls and adolescents: Using the menstrual cycle as a vital sign. Pediatrics. 2006; 118:2245–50.
4. http://www.wateraid.org/~/media/Files/Global/MHM%20files/Module1_HR.pdf .
5. Stefanie Kaiser. Menstrual Hygiene Management. 2008. [Last accessed on 2014 Aug 09]. Available from: http://www.sswm.info/content/menstrual-hygiene-management .
6. Goel, M. K., & Kundan, M. (2011). Psycho-social behavior of urban Indian adolescent girls during menstruation. The Australasian Medical Journal, 4(1), 49. https://doi.org/10.4066/AMJ.2011.534 [Crossref].
7. Garg, S., Sharma, N., & Sahay, R. (2001). Socio-cultural aspects of menstruation in an urban slum in Delhi, India. Reproductive Health Matters, 9(17), 16–25. https://doi.org/10.1016/S0968-8080(01)90004-7 [Taylor & Francis Online], [Web of Science ®],
8. Vashisht, A., Pathak, R., Agarwalla, R., Patavegar, B. N., & Panda, M. (2018). School absenteeism during menstruation amongst adolescent girls in Delhi, India. Journal of Family and Community Medicine, 25(3), 163–168. https://doi.org/10.4103/jfcm.JFCM_161_17 [Web of Science ®],
9. Caruso, B. A., Clasen, T. F., Hadley, C., Yount, K. M., Haardörfer, R., Rout, M., Dasmohapatra, M., Cooper, H. L. F. (2017). Understanding and defining sanitation insecurity: Women's gendered experiences of urination, defecation and menstruation in rural Odisha, India. BMJ Global Health, 2(4), e000414. https://doi.org/10.1136/bmjgh-2017-000414 [Crossref],
10. Ways to Improve Menstruation Issues in India, Textiles https://www.goabroad.org/menstruation-issues-in-india
11. From Riches to Rags: The Evolution of Menstrual Taboos in India, By Rajvi Desai https://theswaddle.com/from-riches-to-rags-the-evolution-of-menstrual-taboos-in-india/
12. Ten VT. Menstrual hygiene: A neglected condition for the achievement of several millennium development goals. *Europe External Policy Advisors*. 2007. [Last retrieved on 2014 Aug 09]. Available from: http://www.eepa.be/wcm/component/option,com_remository/func, startdown/id, 26/
13. Snowden, R., Christian, B., Khattab, H., Bardhan, A., Tan, M., Sinclair, S., World Health Organization. (1983). Patterns and perceptions of menstruation. A World Health Organization international collaborative study in Egypt India Indonesia Jamaica Mexico Pakistan Philippines Republic of Korea UK and Yugoslavia. World Health Organization.
14. SOS Childrens' Village. Social taboos damage the health of girls and women. 2014. [Last accessed on 2014 Aug 12]. Available from: http://www.soschildrensvillages.org.uk/news/blog/social-taboos-damage-the-health-of-girls-and-women
15. Kirk J, Sommer M. Menstruation and body awareness: linking girls' health with girls' education. 2006. [Last accessed on 2014 Aug 13]. Available from: http://www.wsscc.org/sites/default/files/publications/kirk-2006-menstruation-kit_paper.pdf .

ꟼ✱ઉ

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

● वर्ष : ९० ● मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

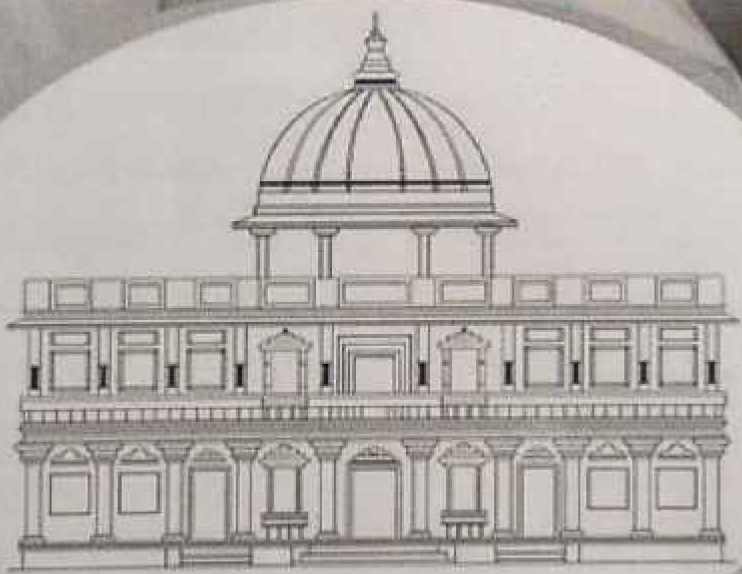

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

१ भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में लेखकों का योगदान और भूमिका
- डॉ.शिल्पा दादाराव जिवरग, औरंगाबाद ----- १२

२ मराठवाड्यातील पाणी सुविधा
- श्री. ज्ञानेश्वर जिगे, औरंगाबाद------------ १८

३ सहस्त्रकातील जननायक : मोहनदास करमचंद गांधी
- डॉ.भुजंग पाटील, शिरूर (ता.), लातूर ------ २४

४ ब्रिटिशांचे पाणीपुरवठा संबंधीचे धोरण
- श्री. संतोष मारकवाड, सोलापूर ----------- ३२

५ ब्रिटिश कालखंडातील दुष्काळ धोरण (१८५८-१९०५)
- श्री.संतोष मारकवाड, सोलापूर------------- ४२

६ ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींच्या आरोग्याच्या समस्या
- एक अभ्यास, प्रॉ.सय्यद अफरोज अहमद, शिरूर (का.)- ५२

७ आधुनिक भारताच्या जडणघडणीमध्ये डॉ.बी.आर.आंबेडकर, पं. नेहरू आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका
- डॉ.आशा पाटील, औरंगाबाद --------------- ५९

८ स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव - काही प्रश्न
- श्रीमती जयश्री बनसोड, औरंगाबाद --------- ६९

९ स्वातंत्र्यपूर्व कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व आर्थिक पर्यावरणाचा मराठी साहित्यावरील परिणाम
- डॉ.उत्तम कांबळे, सोलापूर ----------------- ७३

१० स्वातंत्र्यपूर्व-ब्रिटिशांचे शेतकरी धोरण आणि सद्यस्थित सरकारचे शेतकरी धोरण -डॉ. जी. डी. रूपवते, पेठ, जि.नाशिक -- ८२

११ भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधींचे योगदान
- डॉ.स्वाती कुरमे, किनवट, जि.नांदेड --------- ८६

Scanned with CamScanner

३२ Man-woman Relationship through Feminist Mindset in Shobha De`s Starry Nights
- Dr.Sadashiv Pawar, Devgaon, Aurangabad - २६२

३३ Study of India's Human Development
- Dr.Shailesh Akulwar, Beed ------------ २७०

३४ Theme of Post-colonialism in Salman Rushdie's Midnight's Children - Dr. Shrikant Jadhav, Soegaon, Aurangabad ----------------- २७८

३५ Education in the view of Rabindranath Tagore
- Dr.Sudarshan Awasthi, Parli Vaijanath ---- २८२

३६ A Study of effects on Agriculture and Farmers during Corona-19 Period : With Reference to Shirur (ka) Tauka of Beed District
- Dr. Sudhir Yevle, Shirur (ka.) Beed ----- २८९

३७ The Night Diary: A Journey towards Displacement
- Dr.Sunil Pawar, Kalamb, Osmanabad ----- २९४

३८ Book Review of Girl Soldier, A Story of Hope for Northern Uganda's Children
- Dr. Vivek Mirgane, Beed ------------- ३०२

३९ Moral Dilemma in Kushwanth Singh's Train to Pakistan - Mr.Ganta Nikhil Kumar, Lonere -- ३०७

४० Foreign Policy of India towards Immediate Neighbouring States in 21st Century
- Mr. Khalid Mehmood, Kashmir --------- ३२३

४१ Tribal's education development in India during 75 years of independence: An overview with special reference to Maharashtra State
- 1.Mr.Manisha Patil, Vadodara, Gujarat
2. Dr.Sujata Srivastav ---------------- ३३१

Scanned with CamScanner

ISSN No. 2394-5990

A Study of effects on Agriculture and Farmers during Corona-19 Period : With Reference to Shirur (ka) Tauka of Beed District

-Dr. Sudhir Yevle, Shirur (Ka.), Dist. Beed

Abstract :

The present study is based on the impact of the first wave of corona on agriculture business and farmers in Shirur Kasar taluka of Beed district (MS). The country has been locked down since March 22, 2019 due to the contagious disease Corona. It hit all areas. The important sector, farmers and agro-industry, is in big trouble. While conducting this study, the researcher has taken into consideration the objectives like crop loss, agricultural labor and crop insurance and distribution of other government subsidy during Corona period in Shirur taluka. A total of 82 villagers from five villages namely Rakshasabhuvan, Padli, Warni, Kolwadi and Dahivandi in Shirur taluka have got their basic information based on Google Forms. The collected information is analyzed on the basis of tables and percentages.

Key Words : Health, Isolation, Social distancing, Migration, Agricultural Business, Crop Insurance.

Introduction :

'If you want to find the soul of India, go to the village', said Mahatma Gandhi. India is an agricultural country and its true culture can be seen in rural areas. About 76 per cent of India's population lives in rural areas and about 67 per cent of them depend on agriculture for their livelihood. Indian society was self-sufficient before the Industrial Revolution. After the Industrial Revolution, however, this has changed drastically. The caste system of division of labor based on caste was reduced and quality became important in modern society. As the head of agribusiness, the Government of India is constantly striving for agricultural development. Modern technology - Emphasis on resource

utilization, start-up of small agri-businesses, provision of loans for them, subsidy, compensation in case of crop damage, protection of crops under the Prime Minister's Crop Insurance Scheme, etc. were introduced to improve rural life. But Indian agriculture is also dependent on nature and has to face many crises. In addition, covid-19 has been shown to have a significant impact on agribusiness and farmers. The present research has been undertaken to study the exact impact of sugarcane farmers like Shirur Kasar taluka and farmers in drought stricken taluka on the agricultural business.

In rural areas, corona did not have much effect on farm labor in the lockdown because of the distribution of cheap food grains and through the NGOs, social workers, political leaders to the very poor, agricultural laborers. As a result, farmers could not get their produce out of the field. If removed, it is not a vehicle for sale in the market and there is no guarantee that it will be sold in the market. Whether the lockdown crisis subsided or not, the unseasonal rains added to the crisis.

Corona is a name of a group of viruses. India suffered a lot due to this virus. SARS discovered in 2003, and MERS discovered in 2012, are also diseases caused by the corona virus. But the corona virus that was found in the outbreak of the disease in December 2019 in Wuhan, China is different from the previous one, so it is called the novel Corona virus. The World Health Organization has named the disease Covid-19. covid-19 is the name given by the World Health Organization on February 11, 2020 for the disease caused by the novel Corona virus SARS-CoV-2. It started in Wuhan, China in late 2019 and has since spread worldwide. Covid-19 is an acronym that stands for corona virus disease of 2019. The virus is also named after its shape which takes the form of a crown with protrusions around it and hence is known as corona virus.

Scanned with CamScanner

ISSN No. 2394-5990

The disease has been reported in many parts of the world. India could not stay away from this disease. The Covid-19 has infected millions and killed scores of people all around the world.

Importance of Study :

The present study refers to the impact on farmers and agribusiness during Corona-19 period. This study will help the government agencies to understand the problems faced by the farmers and help them in setting future government policies.

Study Method :

For this study, five villages of Rakshasbhuwan, Padali, Dahihwandi, Kolwadi and Warani in Shirur (Ka.) Taluka of Beed district of Maharashtra were identified and selected. Researchers intention in selecting these villages was that a special camp of our Kalikadevi College's National Service Scheme was held in these villages. Since the study was conducted during the lockdown period, Google Forms were used for data collection. We reached out to the villagers on social media and the questionnaire was filled out by the people. A total of 82 villagers participated and filled out the questionnaire online

Objectives of Study :

1) To study the effect on harvesting and sale of finished agricultural produce.
2) To study the effect of various schemes on the benefits received by the farmers.

The study has been conducted with reference to the farmers of Shirur Kasar taluka in Beed district in accordance with the above objectives.

Data Analysis :

Various Problems facing agribusiness and farmers during the Corona period.

Scanned with CamScanner

Types of problems	Yes (Out of 82)	%	No (Out of 82)	%
1 Effects on sales of vege tables and fruits	80	97.06	02	2.4
2 Ready crops were damaged	59	72	23	28
3 The farm laborers were preparing for the wages	50	61	32	39
4 Got crop insurance and other grants	51	62.02	31	37.08
5 Weekly market closed	80	97.06	02	2.4
6 Free distribution of fruits and vegetables	21	25.60	61	74.40

(Multi Respondent table)

According to the table above, out of 82 respondents in five villages in Shirur Kasar taluka, 97.7% respondents said that the Corona period had a major impact on sales of fruits and vegetables and 72% respondents said that crops were severely damaged. During this Corona period, vertical crops were severely damaged due to unavailability of agricultural labor. As many as 26 per cent respondents said that fruits and vegetables were considered free and had to be thrown on the streets due to the week-long market closure, but 37.8 per cent said no crop insurance was available.

Conclusion :

Although every area was affected during the Corona period, the farmers who were the breadwinners were found to be affected to a large extent. Although all businesses were closed, farmers and agribusinesses providing food for the people were in trouble. Farmers did not get any crop insurance during the Corona period when their crops were damaged. It has been observed that the farmers have given free fruits and vegetables to the needy with generous votes and not

Scanned with CamScanner

only food but also food grains. So you can only hear 'Annadata Sukhi Bhav' but in the time of Corona when the farmer was in crisis no one helped him but he did the work of providing food to all.

Observation :

We are the breadwinners of the world. Even though we have suffered losses due to our lockdown, it is because of us that everyone is happy to be at home during the lockdown.

References :

1) Covid-19 Pandemic General Awareness Booklet: Published by Public Health Department, Government of Maharashtra.

2) Day to Day Report Prepared by government of Maharashtra also Civil Hospital, Beed.

3) https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1

4) https://www.esakal.com/marathwada/corona-farming-and-farmers-changed-lives-278490

5) https://www.maxmaharashtra.com/max-videos/corona-epidemic-affects-farmers-lives/85490/

6) Dr. Vivek Ghotale(2021):Talebanditil Ulte Sthlanatar;The unique Academi, Pune.

* * *

Scanned with CamScanner

ijindex
ISSN NO-2231-4687
Impact Factor: 6.81 (SJIF)
UGC Referred Journal No:-64206

International Journal of Management and Economics

Vol. I No. 36
Sept.- Nov. - 2021

CHETAN PUBLICATIONS AURANGABAD - INDIA

26	COVID 19 and it's impact on Human Resources	Prof. Sutar Poonam P.	105-107
27	Socio –Economic Impacts of Covid-19 and the Unemployment in Chemical Sector	Vaibhav U Dodke, Narayan W. Choudhari Dr. Dinkar P. Kotwal	108-112
28	"Study of Patent rights and its impact on businessSpecialreference toAgricultureproductsofIndia"	Prof.RohiniM.Shinde	113-116
29	Industry 4.0	Prof. Malkapure S. M, Prof. Dr. S. M. Kolhe, Prof. Dr. A. S. Kadam	117-119
30	A Comparative Study of Economic Parameters and Government Fiscal and Monetary Interventions during COVID 19 Pandemic Lockdown with special reference to India	Mr. Snehal Bhatt	120-125
31	Agriculture and sustainable economic development	Mr. Mapari Subhash K. Dr. P. S. Jadhav,	126-129
32	Industrial Revolution 4.0	Prof. Dr. S. M. Kolhe Mr. Kolekar Ganesh K.	130-132
33	A Descriptive Analysis of Food Processing Industry in India	Dr. Ganesh S. Adgaonkar	133-136
34	Impact on Human Resource	Pawan Jee Anand Prof. (Dr.) Somnath Roy Choudhury Dr. Sumita Kumari	137-138
35	Customer Awareness towards E-Banking During Covid-19	Dr. Kashide S. Sahebrao	139-144
36	Financial Literacy Awareness among the Educated Youth	Mr. Shrawan B. Bansode, Dr. M. D. Kachave	145-149
37	Effects of the IFRS 9 on the Banking Sector during the COVID-19 Pandemic	Dr. D. A. Nikam, Mahdi Qasem Saeed Saeed, Mr. Mohammed Qasem Al-Maflehi,	150-153
38	Academic Freedom: It's Role in Implementing Total Quality Management in Higher Education Institutions	Ebrahim Mohammed AL-Mogahed	154-157
39	Innovative skills Techniques, and New Education Policy	Prof. (Dr). Shridhar Madhukarrao Kolhe Dr. Rajendra Ashokrao Udhan	158-161
40	Multifaceted Role of Computer Software in Business	Dr. Shireeshkumar S. Rudrawar	162-168
41	Skill Based Education System for Employments	Dr. Prakash R. Rodiya,	169-171
42	A Study of Innovative Skill Techniques and New Education in India	Dr. Gajanan Ratnaparkhe, Dr. D. M. Khandhare	172-179
43	Innovative skills Techniques, and New Education Policy	Dr. Vijaya D. Gadhave Dr. Jyoti D. Solunke	180-183
44	Online Teaching: Evaluation and Assessment	Prof . Bhaskar K. Narwate	184-186
45	Online Classes for Management Students: Boon or Curse?	Aarti Krishna kale, Narsinha S. Pawde,	187-189

242

International Journal of Management and Economics
ISSN: 2231 – 4687
Impact Factor-6.81 (SJIF)
Vol. I No. 36
Sept.- Nov. - 2021
UGC Referred Journal No:-64206

A Descriptive Analysis of Food Processing Industry in India

Dr. Ganesh Sudhakar Adgaonkar

Department of Commerce, Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (Ka), Dist. Beed.

Abstract:
The Indian food assiduity is poised for huge growth, adding its donation to world food trade every time. In India, the food sector has surfaced as a high- growth and high- profit sector due to its immense eventuality for value addition, particularly within the food processing assiduity.
Account for about 32 per cent of the country's total food request, The Government of India has been necessary in the growth and development of the food processing assiduity. The government through the Ministry of Food Processing Diligence (MoFPI) is making all sweats to encourage investments in the business. It has approved proffers for common gambles (JV), foreign collaborations, artificial licenses, and 100 per cent import acquainted units.
Keywords : GROWTH AND DEVELOPMENT, FOOD PROCESSING.

Introduction

In the last decade, the food processing assiduity in India has sighted a rise of around 11. The rapid-fire growth of food products recycling assiduity gets ascertained on the base of its 14 donation in the manufacturing GDP of the nation along with 6 of exports. India has fulfilled alternate place in the list of largest food directors in the world. There was also enterprise that the Indian food assiduity would reach$ 480 billion until the end of the time 2020, but due to lockdown, effects would not move at the same pace as anticipated. The food processing assiduity in India is arising as one of the most significant sectors of our Indian frugality in terms of employment, GDP, as well as investment. By bridging the gap between manufacturing and husbandry, the food processing assiduity in India is bestowing people with employment openings. With profitable programs favoring the food sector coupled with unequaled fiscal impulses, loads of investment openings are in store.

A recent common study conducted by ASSOCHAM-Grant Thorton indicates that by the fiscal time 2024, the food processing sector in India will be generating employment for nine million people. Likewise, prospects are high that it'll produce direct as on with circular jobs in the regions of the state.

Objective of the study

1. To study the present food industry Scenario in India
2. To study Scope and Significance of Food Processing Industries in India

Research Methodology

Exploratory research methodology is used here to analyze the data. Data was collected from multiple sources such as books, journals to understand the food industry. In this paper, we have referred previous research articles. Apart from this, we have visited different websites and professional magazines

OVERVIEW OF THE INDIAN FOOD PROCESSING SECTOR

With India moving from a position of failure to fat in terms of food product, the openings for adding food processing situations are innumerous. India's food processing sector, in recent times, has been known for its high- growth and high- gains, therefore, adding its donation to the world food trade every time.Presently, India is recycling lower than 10 of its agrarian affair, therefore, presenting immense openings for adding these processing situations and leading to investments in this sector. With husbandry and its confederated sectors being the largest source of livelihoods in India, 70 of its pastoral homes still depend primarily on husbandry for their livelihood. Therefore, this sector provides a huge employment generation implicit as well. The food processing sector has been conceded as a high precedence assiduity

by the government of India and is presently being promoted with colorful financial reliefs and impulses. With the government's focus and a favourable policy ecosystem, the food processing sector has been growing at an Average Periodic Growth Rate (AAGR) of around8.41 between 2014-18. The sector constitutes8.83 and10.66 of gross value added in manufacturing and husbandry sector independently. The Indian food assiduity's affair is anticipated to reach$ 535 by 2025-26. Rising ménage inflows, urbanization and the growth of organized retail are presently some of the major motorists of this request. According to the rearmost Annual Survey of Diligence (2016-17), food processing reckoned for:

- 15.95 % of the total number of factories
- Employment to 11.36 % of the workforce
- 14.09 % of the output
- 16.78 % of the operational factories

The Indian request is fast evolving and has seen some major changes in terms of changing consumption patterns due to urbanisation, changes in the gender composition of the pool, and growing consumption rates. The growing consumption of food is anticipated to reach$1.2 Trn by 2025-26 owing to these factors

India exports agrarian/ horticultural products and reused foods to further than 100 countries/ regions with major exports to the Middle East, Southeast Asia, SAARC countries, the European Union (EU) and the US. During 2018-19, India's exports of agrarian and reused food products totalled$38.49. Presently, India's total agrarian import handbasket is a little over 2 of the world agrarian trade. Also, agrarian exports contribute about 2 to India's Gross Domestic Product (GDP).

India has numerous crucial advantages in the sector and therefore, provides openings for ramping up product and force. Presently, India 's share of high value and value- added agrarian yield within the import handbasket stands at lower than 15, still, India has a strategic geographical position which gives it a unique advantage when it comes to exports. The country has accessible connectivity to Europe, Middle East and Africa from the western seacoast, and Japan, Singapore, Thailand, Malaysia, Korea, Australia and New Zealand from the eastern seacoast. Further, due to factors like lack of uniformity in quality, standardization and its incapability to dock losses across the value chain, India in not presently exporting much of its horticulture yield.

Scope and Significance of Food Processing Industries in India

According to news reports, Food processing is any exertion that changes the raw food stuff orsemi-finished food into a suitable form for the use of paperback. The food processing assiduity has grown vastly in the last many decades India. The increase in the inflows of the working class has led to increase in the disposable income to be spent on reused foods. The change in the food habits of the working class who prefer readily available accessible foods is another important factor. India is considered as one of the top directors of fruits and vegetables and other food stuff. Hereafter vacuity of raw material makes it favourable for the development of this sector.

India has good status in producing multitudinous food products like milk, gusto, banana, guava, papaya, and mango. It has alternate rank in the product of rice, wheat, potato, sugarcane, cashew nut, tea. India is among the top 5 countries in producing coffee, tobacco, spices, and seeds. With such a huge raw material base, it can be assessed that India come the leading supplier of food particulars around the globe. News reports indicated that there are further than 30 companies listed in BSE/ NSE in food processing sector. Still, the major companies are Dabur India, Gitz, Godrej diligence, Haldiram, MTR foods, Parle agro,

HUL, Britannia Diligence, ITC, Nestle, Pepsi and Cadbury India. There's still a lot of compass for products related to meat, flesh; fisheries, milk products, potables, grain processing.

Section wise assessment of food processing Industries in India:

Dairy Sector: India holds first rank in the world in terms of milk production. Milk and milk products contribute to a significant 17 per cent of the country's total expenditure on food. Traditional dairy products account for about 50 per cent of the total milk produced.

Fruits and Vegetables: India produces huge amount of fruits and vegetables in the world. It is the second largest vegetable and third largest fruit producer accounting for 8.4 per cent of the world's food and vegetable production. Major products exported include fruit pulps, pickles, chutneys, canned foods, concentrated pulps and juices and vegetables.

Grain Processing: India has third position in the production of grains in the world.As per the estimates, India produced nearly 209.32 million tonnes of grains in 2005-06. India's production covers all major grains: rice, wheat, maize, barley and millets like jowar, bajra and ragi.

Meat and Poultry Processing: India has huge number of livestock population in the world accounting for 50 per cent of buffaloes and 16 per cent of the goat population. Animals generally used for production of meat are cattle, buffaloes, sheep, pigs and poultry.

Fisheries: India has third position in producing fish in the world and second in in-land fish production in the world. The Fisheries sector in India has been classified into marine, inland and aquaculture. Processed fish product exports comprises of conventional block frozen products, individual quick frozen products and minced fish products like fish sausage, cakes, cutlets, pastes.Consumer Foods Including Packaged foods, Beverages and Packaged Drinking Water

Packaged Foods: It is estimated that Packaged food segments in India registered a growth of 8 per cent in 2005-06. Soup market is small in India.

Beverages: The beverages market in India mainly include non-alcoholic beverages which can be broadly classified into carbonated drinks, non-carbonated drinks and hot beverages. Hot beverages include health drinks such as white beverages such as Horlicks and brown beverages such as tea/coffee as well as branded drinks for example, Boost. India is the largest producer of tea in the world. Staples- Bread, Wheat Flour, Salt and Sugar: Bread is gradually entering to be a staple product consumed by people of all economic classes in India. It is estimated that India is the second largest producer of wheat in the world with an output of more than 70 million tonnes.

It has been appraised by experts that the total food production in India is expected to double in the coming years and there is an opportunity for huge investments in food and food processing technologies, skills and equipment, especially in fields of Canning, Dairy and Food Processing, Packaging, Frozen Food/Refrigeration and Thermo-Processing, Fruits and Vegetables Processing, Fisheries, Milk and Milk Products, Meat & Poultry, Packaged/Convenience Foods, Alcoholic Beverages & Soft Drinks and Grain processing are vital sub-sectors of the food processing manufacturing. The customer product groups like confectionery, chocolates and cocoa products, Soya-based products, mineral water, high protein foods, soft beverages, alcoholic and non-alcoholic fruit beverages, along with the health food and health food supplements is another fast growing division of this industry which is gaining huge popularity. It is recorded that India produces nearly 16% of the world's total food grain manufacture. It is one of the largest producers of agricultural produce. India has a massive potential domestic demand for processed foods other than the demand from the exports. There are many socio-economic factors that are driving the demand side of the Indian Food Processing Industry. The varying consumption patterns, both in tier 1 and tier 2 cities, increasing income levels among the middle-class and changing lifestyles, are some of the factors providing the demand side drive for the Food Processing Industry. Furthermore, the central government has given a priority to all agro-processing industries. Resource advantage of India: India is rich in natural resources. Different soil types and different climate types for farming of diverse food crops, long coastal line appropriate for fishing, huge resource of domestic animals. The main advantage is that it increases employment. It is expected to create more than 10 lakh new jobs.

ISSN: 2231 – 4687
Impact Factor-6.81 (SJIF)
UGC Referred Journal No:-64206

Curbing Migration: Agricultural resources in India provides employment in rural areas, hence reduces relocation from rural to urban and resolves issues of urbanization. It also control food inflation: These resources removes issues of wastage or middle man. It curbs food inflation. Indirect relief on non-food inflation too. Crop Diversification: Because of long shelf life, agriculturalists can expand their products. Government initiatives to boost food processing: Various government initiatives such as attracting FDI, discount in excise duties have enhanced food processing. Future driver of Indian growth: Food processing relates to around 10% of GDP in agriculture-manufacturing sector.

Location of food processing industries in India:

India has more than 35000 listed units. Most of the food processing factories are concentrated in the coastal states due to accessibility to marine food processing. Major coastal states includes: Andhra, Maharashtra, Karnataka, Kerala, Gujarat, Punjab and WB. Non-coastal states include UP, Punjab.

Major Segments Of Food Processing:

Sectors	Products
Diary	Whole Milk Powder, Skimmed milk powder, Condensed milk, Ice cream, Butter and Ghee, Cheese
Fruits & Vegetables	Beverages, Juices, Concentrates, Pulps, Slices, Frozen & Dehydrated products, Potato Wafers/Chips, etc
Grains & Cereals	Flour, Bakeries, Starch Glucose, Cornflakes, Malted Foods, Vermicelli, Beer and Malt extracts, Grain based Alcohol
Fisheries	Frozen & Canned products mainly in fresh form
Meat & Poultry	Frozen and packed - mainly in fresh form, Egg Powder
Consumer Foods	Snack food, Namkeens, Biscuits, Ready to eat food, Alcoholic and Non-alcoholic beverages

(Source: Ministry of food processing in India. 2014)

Conclusion

The Food Processing Industry sector in India is one of the largest in terms of product, consumption, import and growth prospects. The government has accorded it a high precedence, with a number of financial reliefs and impulses, to encourage commercialization and value addition to agrarian yield. This sector is having ample sector to prosper in unborn times ahead. These sector could be a good eventuality for the Company Secretary professionals who wants to start their own enterprises

References:

- Rathakrishnan, L. and Sriraman, V.P. (2014). Indian Food Processing Industry – A Snapshot, Research Gate, October.
- Business Sweden, Opportunities in Indian Food Processing Industry, 2015
- Food and Agricultural Sector of Excellence, Indian Food and Beverage Sector: The New Wave, Food and Beverage Tech, 2014.
- The Journal of Industrial Statistics, Facts and Figures, Vol. 6, No-6, March, 2017.
- Singh, Surendra P., Tegegne, Fisseha and Ekenem, Enefiok (2012), The Food Processing Industry in India: Challenges and Opportunities, Journal of Food Distribution Research, Volume 43.
- https://www.ibef.org/industry/indian-food-industry.aspx
- https://corpbiz.io/learning/food-processing-industry-in-india/
- https://www.civilserviceindia.com/subject/General-Studies/notes/food-processing-and-related-industries-in-india.html
- https://www.investindia.gov.in/siru/indian-food-processing-sector-untapped-growth-opportunity

ijindex
digital directory of indian journals

ISSN NO-2231-4687
Impact Factor: 6.81 (SJIF)
UGC Referred Journal No:-64206

International Journal of Management and Economics

Vol. I No. 36
Sept.- Nov. - 2021

252

CHETAN PUBLICATIONS AURANGABAD - INDIA

International Journal of Management and Economics
ISSN: 2231 - 4687
Impact Factor-6.81 (SJIF)
Vol. I No. 36 Sept.- Nov. - 2021 UGC Referred Journal No:-64206

Index

SN	Title of the Paper	Author Name	Page No.
1	Covid-19'S Impact on India's Manufacturing Sector	Miss. Farana Anjum Abdul Majeed Rais, Prof.Dr.KolheS.M.	1-7
2	Impact Of Covid-19 On Agriculture And Rural Poverty In India- A Review	Prabhu Naik S, Dr Sanjay N. Aswale	8-13
3	Impact of Covid-19 on Indian Industry : Challenges and Opportunities	Dr. Vilas Epper, Mr. Nitin P. Malegaonkar	14-18
4	Impact of Covid-19 on Indian Chemical Industry	Narayan W. Choudhari Vaibhav U. Dodke, Dr. Dinkar P. Kotwal	19-21
5	Covid-19 and Its Impact on Human Resources	Dr. Tiparse Ashok P.	22-24
6	Covids-19 's Impact on the Future of Human Resources in India's Service Sector	Miss. FaranaAnjumAbdul Majeed Rais Prof.Dr.KolheS.M.	25-31
7	A Review Article on COVID-19 Effect on Human Resource Management	Dr. Sunita B. Garud	32-34
8	Impact of Covid-19 on Manufacturing sector in India	Dr. Shalinee U. Kadam	35-39
9	Impact of COVID-19 on Agricultural finance	Dr. Savita G. Joshi	40-44
10	Covid-19 Impact of tourism industry in India	Dr. Manju R. Mutha, Prof. Dr. Vijay R. Nagori	45-49
11	Impact of COVID-19 on Global Mobile Phone Industry-Competitive Viewpoint	Dr. Jyoti Rameshrao Kote	50-52
12	A study of an impact of COVID-19 on organized sector WRT Phoenix Mall, Kurla, Mumbai	Dr. Jayesh K. Rana	53-55
13	Analysis of impact due to COVID-19 on GST Contribution of Maharashtra State	Dr. Dhammpal Nivarattirao Ghumbre	56-58
14	Effect of COVID-19 on Some Sectors in India	Dr. Ankush B. Jadhav	59-62
15	Covid-19anditsimpactonIndianIndustry	Dr.B.B. Lakshete Dr. Archana K.Deshmukh	63-67
16	Impact of Covid-19 on Cell Phone Industry	Dnyaneshwar A. Yewale Prin. Dr. H. G. Vidhate	68-73
17	Impact of Covide-19 on Foreign Exchange Earnings in India	Disha Namdeo More	74-77
18	A Study of Stress Management by Undergraduate Students in covid-19	Mr. Barve Vishal Punjaram Dr. V. S. Rananaware	78-80
19	Covid-19 Impact Of Services Sectors & Other Sectors	Bhutada V.R	81-82
20	Human Resource Management during Covid-19	Prof. Akanksha S. Bhanji	83-86
21	The impact of covid-19 on food security of the poo rsouth Asian countries.	NavnathRohidasraoChavan	87-88
22	Covid-19 Impact on Indian Chemical Sector	Narayan W. Choudhari Vaibhav U. Dodke, Dr. Dinkar P. Kotwal	89-93
23	Impact of covid-19 on Indian agriculture and sustainable economic development	Mr. Kyadare G. N.	94-97
24	TheCOVID-19PandemicandItsadverseeffectonManufacturingIndustry.	Mr.Amol P.Karpe, Dr.Gite B. S	98-100
25	The Study of Impact of Covid-19 on the Indian Economy and the Opportunities Available	Dr. Rajesh Goje Mr. Dhule VishalA.	101-104

2-54

International Journal of Management and Economics ISSN: 2231 - 4687
Impact Factor-6.81 (SJIF)
Vol. I No. 36 Sept.- Nov. - 2021 UGC Referred Journal No:-64206

Impact of Covid- 19 on Cell Phone Industry

Dnyaneshwar Ankushrao Yewale , [a] Prin. Dr. H. G. Vidhate, [b]

a, Head, Dept. of Commerce, Kalikadevi Arts, Commerce and Science, College Shirur (Kasar) Dist. Beed
b, Research Guide, Faculty of Commerce & Management, Dr. B. A. M. University Aurangabad.
R. Centre - A. D. College Kada, Tq. Ashti Dist. Beed.

Abstract :

The international mobileular telecellsmartphone manufacturers had been progressing aggressively over time. A surprising surprising turbulent state of affairs referred to as a international pandemic declared via way of means of the World Health Organization (WHO) approximately a century later withinside the records of human civilization stops this progress. It makes the enterprise certain to fall behind. This examine ambitions to study and examine the effect of the existing pandemic state of affairs because of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) on the worldwide mobileular telecellsmartphone enterprise. It indicates the aggressive eventualities that specialize in mobileular telecellsmartphone call for and deliver as-well-as shows a strategic technique to fight this state of affairs. It is achieved via way of means of reviewing the cutting-edge literature posted explicitly in 2020. The findings of this examine display a huge terrible effect of COVID-19 on international mobileular telecellsmartphone manufacturers, typically mainly withinside the massive markets of this enterprise, specifically India, China, USA, Europe. Conversely, it may additionally definitely effect the enterprise, mainly in a few growing countries. The positivity is visible because of the improved call for for mobileular telecellsmartphone in a few sectors like education, business, and leisure media that shifted online. This mentioned five Ways Corona virus is Affecting the Cell telecellsmartphone Industry, Overview of the Cell telecellsmartphone Industry, Effect at the Premium Cell telecellsmartphone market.

Keywords :- International,Cell phone market, Impact of Covid, Pandemic etc.

Introduction

The outbreak of the coronavirus (COVID-19) pandemic has caused massive disruption to the smartphone supply chain and production schedules. Tough economic circumstances and job insecurity has also led to consumers putting off their purchase of expensive items such as smartphones, crimping demand. There is some positivity in the long-term industry projections, with growth in 2021 expected to surpass initial estimates by 3.9 percent. COVID-19 impact in Q2 2020 Huawei are the smartphone vendor that have displayed the most resilience to the pandemic, recovering from an initial drop to increase their shipment volume from 49 million smartphones in Q1 2020, to 55.8 million smartphones in Q2 2020. That was enough to give Huawei a 20 percent share of the market, more than any other vendor. This marked the first time Huawei managed to ship more units than their competitors. Samsung, conversely, appear to be the hardest hit so far, with shipments dropping to their lowest level since the second quarter of 2012. Samsung shipped 54.2 million smartphones in the second quarter of 2020, marking two consecutive quarters of decline.

Objective of the study

1. To study 5 Ways Corona virus Is Affecting the Cell phone Industry
2. To study Overview of the Cell phone Industry

Research Methodology

Exploratory research methodology is used here to analyze the data. Data was collected from multiple sources such as books, journals to understand the cell phone industry. In this paper, we have referred previous research articles. Apart from this, we have visited different websites and professional magazine

Five Ways Corona virus Is Affecting the Cell phone Industry

Lecturer

255

The first quarter of 2020 has represented a major low for the cell phone assiduity. While some technology sectors, like pall services, have bettered amid the coronavirus epidemic, the mobile assiduity has not. As Covid-19 continues to spread throughout the globe, it's causing substantial profitable goods on cell phone companies. Negation Exploration reports a 13 time-over-year loss in Q1 for the cell phone request, its fastest decline in history. This sharp drop is the result of a variety of factors, from changing demand to product issues. While not all changes in the assiduity are harmonious, most companies are dealing with analogous problems.

1. Falling Demand for New Phones

The most notable of all of Covid-19's goods on the assiduity is a falling demand for new smartphones. It's not that the outbreak has rendered cell phone less useful, but the preceding recession changes consumers' precedences. In the face of profitable torture, people will not probably buy a new phone unless they need one.In theU.S. alone, severance has reached14.7, the loftiest it's been since the Great Depression. With further than 20 million people without a harmonious income, smaller consumers will consider an upgrade they do not need. Indeed those with job security may hold off on these purchases in light of the growing profitable query.

2. Declining Product

Cell phone deals are not the only falling figures in the mobile assiduity right now. Cell phone manufactures have rolled back product in light of the epidemic. Declining profit and shutdowns over health enterprises have oppressively hindered cell phone product. According to Korean news sources, Samsung has reduced its yearly product to roughly 10 million units in April, lower than half of its average yearly affair. As manufactories in Brazil and India shut down, they wouldn't be suitable to maintain normal product situations indeed if it were economically feasible.

3. Rising Cell phone Operation

Despite these dropping product and deals numbers, cell phone operation is passing advanced situations than usual. Numerous businesses now calculate on instant messaging, and individualities in counterblockade spend further time on social media. Amid the epidemic, cell phone have come a more prominent asset than ever ahead. This increased operation can restate to some small fiscal earnings for cell phone companies. App deals and appurtenant purchases could probably rise, and cellular service providers clearly profit from growing data consumption. Still, these earnings do not represent enough profit to neutralize the declining sides of the request.

4. Changing Market Shares for Manufacturers

The data in Negation's report indicates some shifts within cell phone request shares. All phone merchandisers and manufacturers are passing an profitable failure, but not all are passing it inversely. In Q1 of 2019, Samsung had a 21 request share, which has dropped to 20 in Q1 of 2020. While Samsung's share dropped, Huawei's remained the same, and Apple's increased by 2. All of these companies report smaller shipments between 2019 and 2020, but this decline is disproportionate between them. As the outbreak continues, it could beget some further notable changes in standing in the cell phone request.

5. Mixed 5G Relinquishment

Before the epidemic struck, the mobile assiduity was rushing to bring 5G networks and technologies to request. With declining profit and a shrinking request, this shift is less likely to take place soon. Companies like Verizon and Apple have formerly delayed forthcoming releases of 5G bias and services. 5G in manufacturing may witness the contrary effect as the advantages of the IoT come more current. Further manufacturers could borrow 5G services to sustain their adding robotization in light of the contagion. Consumer relinquishment, on the other hand, will not be as soon as companies originally allowed.

Overview of the Cell phone Industry

The global cell phone request was valued at$ 714 billion in 2019 and is anticipated to grow at a CAGR of11.2. Apple, Samsung, and Huawei are the global leaders in this request. The transnational cell phone shipments grew by 1, with 369 million units in Q4 2019, with Apple leading (with78.4 million

shipments) due to the strong demand for iPhone 11 in the request. Canalys Senior Analyst Ben Staton reported this as an assiduity-wide success as eight of the top 10 merchandisers green in Q4 2019.
The cell phone assiduity's focus is on 5G. As per Polaris Market Research Report, the global cell phone 5G request was valued at$13.4 billion in 2019 and is anticipated to grow by122.7 by 2027. Still, due to the epidemic, there's a steep reduction in 5G growth and cell phone deals worldwide during the first two diggings of 2020.

Let us understand how COVID-19 has impacted the cell phone assiduity's work and the request worldwide

- COVID-19 misgivings continued to affect consumer buying confidence. Consumers are still being more conservative and have cut down their spending on rudiments rather of luxury particulars.
- Global Force line dislocations are passing. Well- known cell phone assembler Foxconn shut down its manufactories in China in February 2020.
- Software development retardations are prominent as further workers either work from home or do n't work at each due to social distancing and lockdown across the globe.
- Element dearths, plant shutdowns, counterblockade authorizations, logistics, and travel restrictions were the backups in the product of handsets and roll out of new bias for cell phone merchandisers.
- After the rising pool costs and the trade war fallout, the coronavirus outbreak is another reason for electronics companies to reassess their reliance on the Chinese manufacturing sector. Google has commissioned manufactories in Vietnam to make the forthcoming Pixel 4A and will do the same for the high- end Pixel 5.
- Due to lockdown and social distancing, online channel deals are anticipated to reach 23 this time, a 3 increase from last time. The top two brands in the online request were Honor and Xiaomi.

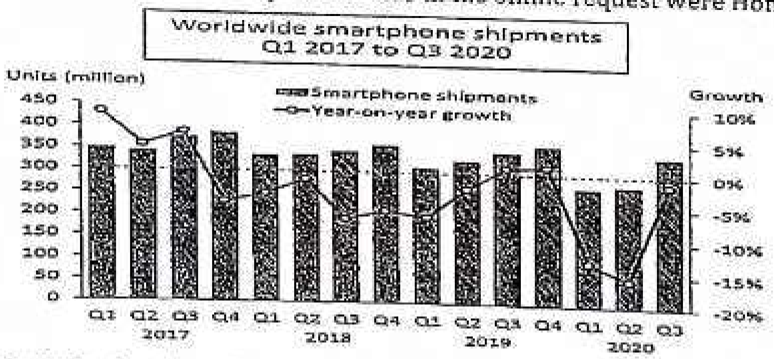

Source: Canalys estimates (sell-in), Smartphone Analysis, October 2020 canalys

Vendor	Q2 2020 shipments (million)	Q2 2020 Market share	Q2 2019 shipments (million)	Q2 2019 Market share	Annual growth
Huawei	55.8	19.6%	58.7	18.7%	-5%
Samsung	53.7	18.9%	76.5	23.2%	-30%
Apple	45.1	15.8%	36.0	10.8%	+25%
Xiaomi	28.8	10.1%	32.1	9.7%	-10%
Oppo	25.8	9.1%	30.6	9.2%	-16%
Others	75.5	26.5%	97.5	29.4%	-23%
Total	284.7	100.0%	331.6	100.0%	-14%

Source: Canalys.com

The above charts clearly show how cell phone shipments have been affected due to COVID-19. The global cell phone market plummeted by 14% in Q2 2020, with Apple being the only top vendor to grow. It shipped 45.1 million iPhones globally, a growth of 25% compared to the previous year. The cell phone market worldwide fell to 285 million units, a second consecutive quarter of freefall, as lockdown orders caused by the COVID-19 pandemic persisted through April and May. The world's largest cell phone market, China, declined 7% in Q2 2020, but its economy is gathering momentum amid successful virus suppression. India, the world's third-largest market, shrank 48% to 17.3 million units amid a strict lockdown.[1] However, in Q3, as the market was opening gradually across the globe, things started falling in place. As per the latest report by Canalys, worldwide cell phone shipments reached 348.0 million units, at a 1% decline YOY in Q3 2020. It was up by 22% from the previous quarter.

Several vendors had minimized their production plans for 2020 to align with the market decline, though most of the cuts focused on their 4G portfolios.

Google Pixel and COVID-19

Now let us see where Pixel phones stand in the market and what Sundar Pichai's vision is for the cell phone sector.

Google Pixel is the tip of the iceberg.

Google entered the cell phone market by launching its first Pixel phone with the tag "Made by Google" in 2016. Google Pixel is a part of the Hardware unit of Google, which holds 2% of Google's total revenue. It has been struggling to keep a firm place in the market which already established players like Apple and Samsung.

Sunder Pichai spoke about how Google is working on its hardware segment and its future goals in a recent interview. He said, "The last couple of years have been a major integration phase for us because we've combined our Google hardware efforts with Nest. We absorbed the mobile division of HTC. So it's been a lot of stitching together. And we have a wide product portfolio, too. So it's been a building phase. Hardware is hard. And it has components, which take real-time to get it right, thinking about underlying silicon or display or camera or any of those tacks" Globally, Google Pixel is just the tip of the iceberg, having a negligible market share of less than 1%.

Google Pixel has its presence in the following markets:

- North America – 2.2%
- United Kingdom – 1.3%
- US – 2.5%
- Canada – 2.8%

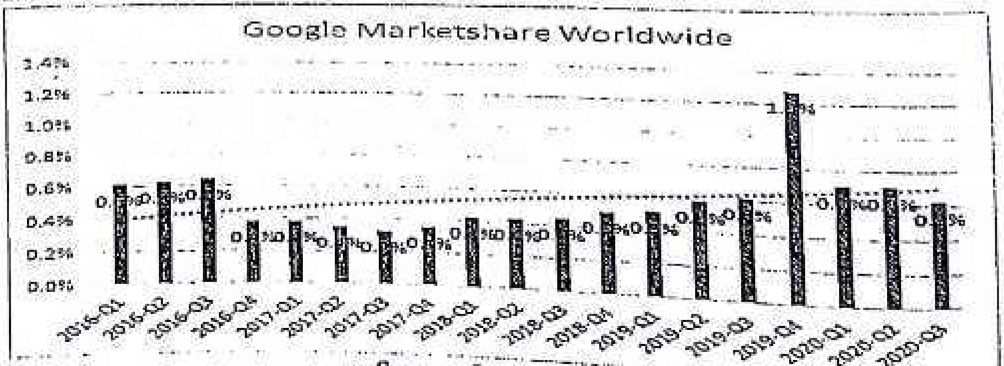

Source: Statcounter

Google is leaving no stone unturned to establish itself in the market. Still, the Pixel 4 series launched in 2019 managed to sell ~2 million units, and 2019 became the best year for Google compared to previous years due to higher sales of Pixel 3A. It managed to hit a total of 7.2 million shipments in 2019.

The potential reasons for the success of Pixel 3A could be:

- The price. Less expensive Pixel 3A, half the price of Pixel 3.
- Extensive launch. The Pixel 3A was launched on three times more carriers than Pixel 2 or 3. The distribution network of Google has been expanded beyond its stores and Verizon to include Sprint, T Mobile, Spectrum Mobile, US Cellular, and others.
- When it was launched, there was no competition from other major product launches.

Like other vendors, Google was also impacted by decreasing demand for cell phone due to COVID-19 and hence, opted to set a very low bar for Pixel phone sales in 2020. It has set Pixel 5 production at 800,000 units for 2020. It's also believed that the production of all new 2020 Pixels (Pixel 5, Pixel 4A 5G, and the Pixel 4A) is estimated at three million units in total for the year. Since Google Pixel lies in the premium segment, let us have a more in-depth look into the premium cell phone market.

Effect on the Premium Cell phone market

As per market standards, cell phone priced at more than $400 are categorized as premium smartphones. As per the latest Counterpoint report, Apple is the leading player in the premium cell phone segment and has almost half of the market shipment share in the first quarter of 2019 and 2020. The Korean phone maker Samsung followed with 25% and 19% of market share in Q1 2019 and 2020, respectively. Google managed to be in the top 5 in Q1 2019 though the percentage was negligible compared to others. However, it was affected by the COVID-19 situation and couldn't maintain its position in the top 5 in Q1 2020.

Exhibit 1: Global Premium Smartphone Shipment Market Share 2019 Q1

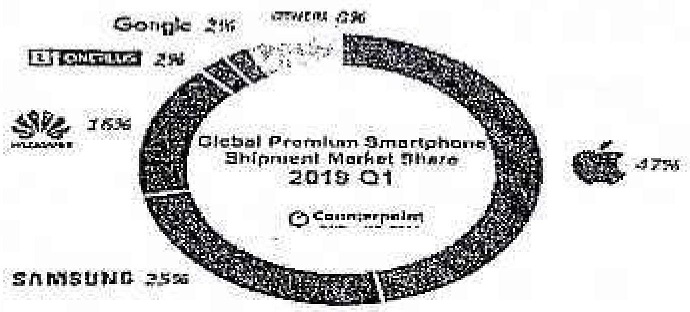

Source: Counterpoint

Exhibit 1: Premium segment market share (sell-through) by OEMs and Regional Rankings, Q1 2020

Reginal Rankings	North America	Latin America	Western Europe	Eastern Europe	China	APAC Ex China	Middle East and Africa
1st	Apple	Apple	Apple	Apple	Huawei	Apple	Apple
2nd	Samsung	Samsung	Samsung	Samsung	Apple	Samsung	Samsung
3rd	Google	Huawei	OnePlus	Xiaomi	OPPO	OnePlus	Huawei
4th	OnePlus	Xiaomi	Huawei	Huawei	Xiaomi	Sony	ZTE
5th	LG	Asus	Xiaomi	OnePlus	Vivo	LG	OnePlus

Source: Counterpoint

Pandemic has hit the cell phone sales hard, and the first quarter of 2020 saw the most significant dip ever where cell phone shipments fell by 272 million units, down 13% from Q4,2019. China faced the most extensive regional decline in Q1,2020 and saw a 20.3% YoY drop in shipments. The United States and Western Europe were the other regions where shipments declined drastically by 16.1% and 18.3%, respectively. As it is a well-known fact, China is the foremost manufacturer of the cell phone industry. A quarter of worldwide shipments are driven by it, which significantly impacts the overall market. The global dependency on China for its cell phone supply chain was also a hindrance in early 2020 as China was in the lockdown phase.

Conclusion

The pandemic has not been kind to any industry. We saw how it has impacted the cell phone industry, which witnessed historic low sales in Q1 2020. However, everyone is learning to sustain in this new normal and are adopting new ways to minimize its impact, proof being the sales numbers improving in Q3 2020. Though demand for new cell phone has declined and production has declined due to the shutdown of factories, there has been an increase in the use of cell phone worldwide due to the new work from home culture. Amid pandemic, cell phone have become an indispensable part of our lives. Many small businesses now rely on instant messaging, and people in quarantine are spending most of their time on social media. Before COVID-19, the cell phone industry was rushing towards 5G. However, due to a decline in revenue and a shrinking market, it has slowed down. Yet 5G has started to rebound by the end of 2020 and gain momentum as the demand for high-speed internet continues to accelerate both in business and work from home setups. Like the virus, the future also remains uncertain. However, industries are learning to adapt to changes and modify their plans accordingly.

References:

1.https://www.latentview.com/blog/how-covid-19-is-affecting-the-smartphone-industry/
2.https://www.canalys.com/newsroom/canalys-global-smartphone-market-declines-q2-2020.
3.https://www.news18.com/news/tech/sundar-pichai-discusses-google-pixels-future-covid-19-impact-on-maps-other-key-areas-2628323.html
4.https://canalys-prod-public.s3.eu-west 1.amazonaws.com/static/press_release/2020/Canalys--Apple-the-only-grower-as-global-smartphone-market-declines-in-Q2-2020.pdf
5.https://epsnews.com/2020/05/19/5-ways-coronavirus-is-affecting-the-smartphone-industry/

Lecturer
Kalikadevi Arts,Com.&Sci.College,
Shrur(Ka.),Dist.Beed.

ISSN NO-2231-4687
Impact Factor: 6.81 (SJIF)
UGC Referred Journal No:-64206

International Journal of Management and Economics

Vol. I No. 36
Sept.- Nov. - 2021

CHETAN PUBLICATIONS AURANGABAD - INDIA

Index

SN	Title of the Paper	Author Name	Page No.
1	Covid-19'S Impact on India's Manufacturing Sector	Miss. Farana Anjum Abdul Majeed Rais, Prof.Dr.KolheS.M.	1-7
2	Impact Of Covid-19 On Agriculture And Rural Poverty In India- A Review	Prabhu Naik S, Dr Sanjay N. Aswale	8-13
3	Impact of Covid-19 on Indian Industry : Challenges and Opportunities	Dr. Vilas Epper , Mr. Nitin P. Malegaonkar	14-18
4	Impact of Covid-19 on Indian Chemical Industry	Narayan W. Choudhari Vaibhav U. Dodke, Dr. Dinkar P. Kotwal	19-21
5	Covid-19 and Its Impact on Human Resources	Dr. Tiparse Ashok P.	22-24
6	Covids-19 's Impact on the Future of Human Resources in India's Service Sector	Miss. FaranaAnjumAbdul Majeed Rais Prof.Dr.KolheS.M.	25-31
7	A Review Article on COVID-19 Effect on Human Resource Management	Dr. Sunita B. Garud	32-34
8	Impact of Covid-19 on Manufacturing sector in India	Dr. Shalinee U. Kadam	35-39
9	Impact of COVID-19 on Agricultural finance	Dr. Savita G. Joshi	40-44
10	Covid-19 Impact of tourism industry in India	Dr. Manju R. Mutha, Prof. Dr. Vijay R. Nagori	45-49
11	Impact of COVID-19 on Global Mobile Phone Industry-Competitive Viewpoint	Dr. Jyoti Rameshrao Kote	50-52
12	A study of an impact of COVID-19 on organized sector WRT Phoenix Mall, Kurla , Mumbai	Dr. Jayesh K. Rana	53-55
13	Analysis of impact due to COVID-19 on GST Contribution of Maharashtra State	Dr. Dhammpal Nivarattirao Ghumbre	56-58
14	Effect of COVID-19 on Some Sectors in India	Dr. Ankush B. Jadhav	59-62
15	Covid-19anditsimpactonIndianIndustry	Dr.B.B. Lakshete Dr. Archana K.Deshmukh	63-67
16	Impact of Covid-19 on Cell Phone Industry	Dnyaneshwar A. Yewale Prin. Dr. H. G. Vidhate	68-73
17	Impact of Covide-19 on Foreign Exchange Earnings in India	Disha Namdeo More	74-77
18	A Study of Stress Management by Undergraduate Students in covid-19	Mr. Barve Vishal Punjaram Dr. V. S. Rananaware	78-80
19	Covid-19 Impact Of Services Sectors & Other Sectors	Bhutada V.R	81-82
20	Human Resource Management during Covid-19	Prof. Akanksha S. Bhanji	83-86
21	The impact of covid-19 on food security of the poo rsouth Asian countries.	NavnathRohidasraoChavan	87-88
22	Covid-19 Impact on Indian Chemical Sector	Narayan W. Choudhari Vaibhav U. Dodke, Dr. Dinkar P. Kotwal	89-93
23	Impact of covid-19 on Indian agriculture and sustainable economic development	Mr. Kyadare G. N.	94-97
24	TheCOVID-19PandemicandItsadverseeffectonManufacturingIndustry.	Mr.Amol P.Karpe, Dr.Gite B. S	98-100
25	The Study of Impact of Covid-19 on the Indian Economy and the Opportunities Available	Dr. Rajesh Goje Mr. Dhule VishalA.	101-104

International Journal of Management and Economics ISSN: 2231 – 4687
Impact Factor-6.81 (SJIF)
Vol. I No. 36 Sept.- Nov. - 2021 UGC Referred Journal No:-64206

Analysis of impact due to COVID-19 on GST Contribution of Maharashtra State

Dr. Dhammpal Nivarattirao Ghumbre
Department of Commerce, Kalikadevi Arts, Commerce and Science College Shirur (Ka.) Dist. Beed.

Introduction:

The Goods and Services Tax (GST), implemented on July 1,2017, is regarded as a major taxation reform till date implemented in India since independence in 1947. GST was planned to be implemented in April 2010, but was postponed due to political issues and conflicting interest of stakeholders. The primary objective behind development of GST is to subsume all sorts of indirect taxes in India like Central Excise Tax, VAT or Sales Tax, Service tax, etc. and implement one nation one taxation system in India. The GST based taxation system brings more transparency in taxation system and increases GDP rate from 1% to 2% and reduces tax theft and corruption in country. The paper highlighted the background of the taxation system, the GST concept along with significant working, comparison of Indian GST taxation system rates with other world economies, and also presented in-depth coverage regarding advantages to various sectors of the Indian economy after levising GST and outlined some challenges of GST implementation.

Objectives:

- To evaluate the impact of COVID-19 on GST collection in Maharashtra state
- To understanding the contribution of Maharashtra State in GST.
- To understanding of GST taxation system evolution.
- To introduce in - depth the concept of new taxation system introduced - Goods and Services Tax (GST) in India.
- To evaluate the advantages and challenges surrounding GST.

Research Methodology:

This paper based on exploratory research technique and data cited in this paper were collected via secondary source available like Statistical data available on various web sites of Indian Government like finance ministry, GST Council (gstcouncil.gov.in), GST Council Archives (gstindia.com) and many more literature review from journal papers, annual reports, newspaper reports and wide collection of magazine based articles on GST. Based on analysis of above mentioned data collection sources, the objective of the given study are defined and research design is drafted which is highly descriptive in nature.**Goods and Service Tax:**- New Article 366 (12A) of the Indian Constitution (GST India.com, 2016) defined Goods and Services Tax (GST) to mean any tax on supply of goods or services or both except taxes on the supply of alcoholic liquor for human consumption. New Article 366(26A) defines service to mean anything other than goods. Existing Article 366(12) defines goods to include all materials, commodities, and articles. As per the government, the Goods and Services Tax (GST) is regarded as a *'Reform'* rather than amendment in the existing Indian taxation system to sort out all backdoors and cons of the indirect taxation system. India was one of the 123 countries in the world following the VAT taxation system. VAT was designed and introduced on January 17, 2005 at the Centre and State levels by finance minister P. Chidambaram. VAT replaced Central Excise Duty Taxation at the national level and Sales Tax System at the state level, bringing major reform in the taxation system. Goods and Services Tax (GST) was proposed in 2014 to be implemented with effect from (w.e.f) June 2016. The GST implementation is "dual" in nature - one component is implemented by Centre (CGST) and another component by State (SGST). The base of

tax would be the same by Centre and State governments. GST came into effect in India on July 1, 2017. With some major modifications, the GST would now have three prime models :

- **Central GST :** GST to be levied by the Centre.
- **State GST :** GST to be levied by the States.
- **Dual GST :** GST to be levied by the Centre and the States concurrently.

Table 1:- State-wise growth of GST Revenues during July2021

Sr.no	Sate	July 2020	July 2021	Growth
1	J & K	298	432	45%
2	Himachal Pradesh	605	667	10%
3	Punjab	1188	1533	29%
4	Chandigarh	137	169	23%
5	Uttarakhand	988	1106	12%
6	Haryana	3483	5330	53%
7	Delhi	2629	3815	45%
8	Rajstan	2797	3129	12%
9	Uttar Pradesh	5099	6011	18%
10	Bihar	1061	1281	21%
11	Sikkim	186	197	6%
12	Arunachal Pradesh	33	55	69%
13	Nagaland	25	28	11%
14	Manipur	25	37	48%
15	Mizoram	16	21	31%
16	Tripura	48	65	36%
17	Meghalaya	120	121	1%
18	Assam	723	882	22%
19	West Bengal	3010	3463	15%
20	Jharkhand	1340	2056	54%
21	Odisha	2348	3615	54%
22	Chhattisgarh	1832	2432	33%
23	Madhya Pradesh	2289	2657	16%
24	Gujarat	5621	7629	36%
25	Daman and Diu	77	0	-99%
26	Dadra and Nagar Haveli	130	227	74%
27	**Maharashtra**	**12508**	**18899**	**51%**
28	Karnataka	6014	6737	12%
29	Goa	257	303	18%
30	Lakshadweep	2	1	-41%
31	Kerala	1318	1675	27%
32	Tamil Nadu	4635	6302	36%
33	Pondicherry	136	129	-6%
34	Andaman and Nicobar Islands	18	19	6%
35	Telangana	2876	3610	26%
36	Andhra Pradesh	2138	2730	28%
37	Ladakh	7	13	95%
38	Other Territory	97	141	45%

39	Center Jurisdiction	179	161	-10%
	Grand Total	**66291**	**87678**	**32%**

(Source-Ministry of Finance GST Revenue collection for July 2021)

Chart 1:- State-wise growth of GST Revenues during July2021

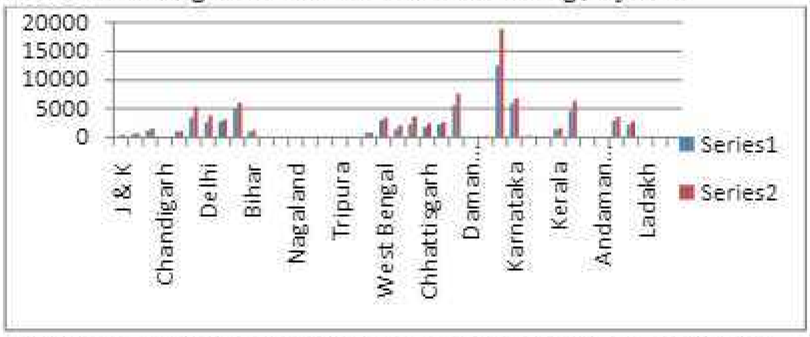

(Source-Ministry of Finance GST Revenue collection for July 2021)

Conclusion:

Maharashtra collected a record Rs 22,012 crore worth of GST in April when the second wave of the pandemic escalated and the state went into lockdown-style restrictions. This is the highest GST collection in the state in a single month since the GST regime began in 2017.

The April 2021 collections were a steep 380% higher than April 2020 when the country was in lockdown. The collections were also 29% more than March this year. Officials say typically GST receipts in April are the highest in the year since they reflect transactions made in March, which is the end of the financial year. "The impact of the lockdown-style curbs in Maharashtra will actually be seen in the May GST collections, Since March is the last month of the financial year, companies undertake stock clearance and this usually reflects in higher GST revenues in April, latest from mumbai 1,685 home jabs with zero adverse effects 1,685 home jabs with zero adverse effects Man tries to catch bus, crushed under wheel Man tries to catch bus, crushed under wheel the GST receipt was Rs 16,727 crore, while in April 2019, it was Rs 18,123 crore. "In that sense, the record-breaking receipts for April 2021 was on expected lines. GST collection for April has been growing by Rs 2,000 crore each year. Last year was an anomaly because of the national lockdown," the officer said. ST is the main revenue earner for the state government. Maharashtra's GST collections are the highest in the country. Since GST is a consumption-based tax, it reflects purchasing power in the economy. GST includes SGST, CGST, IGST and cess. Maharashtra had ended pandemic-struck 2020-21 which saw a national lockdown, with GST collections that were 11% lower than 2019. Data showed that the state collected Rs1.6 lakh crore worth of GST in 2020-21 compared to Rs1.8 lakh crore in 2019-20. The receipts had dipped by Rs 20,609 crore. GST collections were the lowest in April and May 2020 during the peak of the national lockdown owing to the lack of economic activity. The main recovery came with the onset of the festive season in October 2020.When the state budget was tabled on March 8, the target for SGST collections had been revised. Though the target for 2020-21 had been set at Rs 1 lakh crore, the state had collected Rs 88,000 crore. The budget documents said, "The tax collections are not showing the expected buoyancy due to the pandemic and non-receipt of compensation cess from the Central government."

References:

- Goods and Service Tax: Law and Practice by Milind Kumar Edition 1st 2019 E-Book
- Pooja Law House GST ready Reckoner by Arun Kumar Gupta, Veranda Chauhan Edition 2021
- GST input Tax Credit V.S. Datey 8th Edition July 2019
- www.gstindia.com
- www.gstcouncil.gov.in
- https://selfservice.gstsystem.in/
- www.mca.gov.in